

**UNIVERZA NA PRIMORSKEM
FAKULTETA ZA MANAGEMENT KOPER**

Zaključna projektna naloga

**POMEN RAZUMEVANJA KULTURE:
PRIMER KOSOVA**

Loredana Krajlah

Koper, 2009

Mentor: viš. pred. mag. Suzana Sedmak

POVZETEK

V drugih deželah in še posebej v drugih kulturah veljajo drugačne vrednote in drugačne navade ljudi. Kosovo je z razglasitvijo neodvisnosti februarja 2008 odstranilo še zadnjo politično prepreko za zunanje investitorje, tako da je z oblikovanjem enotnega in organiziranega kosovskega trga pričakovati prihod mnogih tujih podjetij v regijo, tudi slovenskih. V zaključni projektni nalogi preučujem vpliv dejavnika kulture na uspešnost poslovnega delovanja na Kosovu. Z vstopom na tuja tržišča, v tem primeru na kosovsko tržišče, prihaja do interakcij z ljudmi, organizacijami in podjetji, ki so del različnih kultur s specifičnim sistemom vrednot in pričakovanj, kar ima neposreden in trajen vpliv na poslovanje. Drugačnost v stališčih, prepričanjih in različno dojetje stvari v različnih kulturah oblikujejo načine vedenja udeležencev, iz česar izhaja potreba po dovezetnosti za kulturno dimenzijo mednarodnega okolja.

Ključne besede: kultura, poslovna kultura, poslovne navade, albanska družba, Kosovo.

SUMMARY

Values and customs vary among different countries and particularly different cultures. By declaring its independence in February 2008 and with the subsequent international recognitions of its statehood, Kosovo removed the last political barrier for foreign investors. When a unified and organized Kosovo market is once formed, we expect that many foreign companies, also Slovene ones, will enter the regional market. The study examines the impact of cultural factor on success of business operations in Kosovo. In order to successfully conduct business in this area, it is absolutely necessary to know the basic characteristics of the Kosovo society, which I present in the study. When a company enters a foreign market, in this case the Kosovo market, it has to do business with people, organizations and companies that are part of a different culture and have a specific system of values and expectations. Due to divergent viewpoints, beliefs and understanding of issues in different cultures, awareness of these differences can have a direct and lasting impact on business operations therefore it is necessary to sensitise businesspeople to specific business culture and business etiquette in Kosovo.

Key words: culture, trade practices, business culture, Albanian society, Kosovo.

UDK: 316.77:339(497.115)(043.2)

VSEBINA

1	Uvod	1
1.1	Opredelitev problema in teoretičnih izhodišč	1
1.2	Namen in cilji diplomskega dela	2
1.3	Predvidene metode za doseganje ciljev	3
1.4	Predpostavke in omejitve diplomskega dela	3
2	Zgodovina prostora	5
2.1	Zgodovina Srbov ali zgodovina Albancev?	5
2.2	Albansko vprašanje – od Ilirske teze do idej »Velike Albanije«	6
2.3	Srbi in bitka na Kosovem polju	8
2.4	Upori v osemdesetih letih in ukinitve avtonomije.....	9
2.5	Vojaški spopadi, pojav UÇK in intervencija NATA	9
2.6	Preko začasne administracije OZN v samostojnost	10
3	Kosovo v letu 2009	11
3.1	Geografski podatki in podnebje	11
3.2	Narodnostna struktura prebivalstva, jeziki	11
3.3	Politični sistem	12
3.4	Ekonomski sistem, zdravstvene razmere.....	12
3.5	Splošne varnostne razmere.....	13
3.5.1	Organizirani kriminal.....	14
3.5.2	Korupcija.....	15
3.5.3	Prisotnost mednarodnih varnostnih institucij.....	16
3.6	Normativni in drugi vidiki poslovanja na Kosovu	18
4	Albanska družba – kulturne značilnosti	21
4.1	Družbene organizacije in ustanove.....	21
4.2	Norme in vrednote.....	24
4.3	Kanonizacija življenja pri Albancih	25
4.4	Tradicionalna razumevanja danes?.....	28
4.5	Religija	30
4.6	Vzgojni in izobraževalni sistemi, umetnost in estetika	33
5	Poslovne navade na Kosovu	35
5.1	Socialne interakcije	35

5.2 Pogajanja	37
5.3 Darila, usluge, podkupnine.....	38
5.4 V izogib nesporazumom.....	38
6 Sklep.....	41
Literatura	43

1 UVOD

1.1 Opredelitev problema in teoretičnih izhodišč

Gospodarske okoliščine so bile nedvomno pomemben dejavnik nezadovoljstva jugoslovanskih narodov oziroma republik in pokrajin z delovanjem jugoslovanske federacije. Ustvarjale so plodna tla za razpihovanje ekonomskega in političnega nacionalizma ter za medsebojno obtoževanje glede izkoriščanja (Borak 2002, 194). Pokrajina Kosovo je bila v nekdanji Jugoslaviji daleč najbolj nerazvito okolje z najnižjim narodnim dohodkom ter najvišjo stopnjo rasti prebivalstva, za pokrajino pa je bila značilna tudi izrazito visoka stopnja nezaposlenosti (Hafner Fink 1994, 65). Zato ni čudno, da tudi v tretjem tisočletju, kadar je govor o Kosovu, ljudje najpogosteje pomislijo na hudo revščino, nerazvitost in družbeno zaostalost, ter vojne. In predvsem na Albance, albansko kulturo, njihovo plemensko organizacijo, velike rodbine s številnimi člani, klanovskimi povezavami in patriarhalnim načinom življenja. Vse to pa na prvi pogled ne deluje najbolj spodbudno za odločitev o poslovnem delovanju nas tujcev na Kosovu.

Vendar ko so februarja 2008 svet kot že tolikokrat doslej preplavili televizijski posnetki iz Prištine, ni šlo za kakšno novo vojno ali nasilje, temveč za razglasitev neodvisnosti. Novo državo je v letu dni priznalo več kot 50 držav članic ZN, med njimi Združene države Amerike, Nemčija, Francija in Velika Britanija, kar je samemu aktu razglasitve državnosti (kljub močnemu oponiranju Rusije in seveda Srbije) dalo svojo težo in pomen. Države imajo različne razloge za to, da priznavajo ali ne priznavajo obstoja drugih držav, med njimi pa seveda ne gre oporekati ekonomskim razlogom.

Z oblikovanjem enotnega in organiziranega kosovskega trga je pričakovati v regijo prihod mnogih tujih podjetij, tudi slovenskih. Slovenija je Kosovo kot neodvisno državo priznala 5. marca 2008. Toda kljub delni skupni slovensko-kosovski zgodovini in iz nje izhajajočem varljivem občutku domačnosti problema in poznavanju kosovskega okolja, nedvomno velja, da za uspešno in učinkovito poslovno delovanje v regiji ni dovolj le poznavanje jezika, saj v tem primeru ne gre le za tujo državo, temveč tudi in predvsem za tuje kulture, oziroma kar za tuje civilizacije (Vukadinović 2002, 14). In iz preprostega dejstva, da gre pri prihodu naših poslovnežev na Kosovo za stik s tujimi kulturami, izhaja imperativ po razumevanju pravil, vrednot, navad poslovanja v tem okolju. V primeru Kosova pa je že samo okolje po svoje specifično; gre namreč za eno državo, vendar nikakor ne eno družbo, kajti koncept skupne kulture se nanaša na družbe, ne pa na nacije oziroma državnosti (Hofstede 2005, 18). Tako imamo v eni sami državi, torej Kosovu, dve družbi, albansko in srbsko, vsako od njiju pa determinira svoja zavest o skupnem razumevanju preteklosti, oblikovanju sedanjosti in načrtovanju prihodnosti, še posebej instrumenti, ki omogočajo vzdrževanje te zavesti: jezik,

vrednote, vera, tradicija, ideologija, umetnost, znanost in podobno, če omenimo le nekaj elementov, ki opredeljujejo bistvo fenomena kulture (Jelovac 2000, 13).

Ponavadi Kosovo povezujemo z Albanci in albansko kulturo, kar je po svoje razumljivo, saj kosovski Albanci predstavljajo okoli 90 % prebivalstva. Moderne albanske družbe morda ne determinirajo več tako izrazito institucije kot na primer plemenska ureditev, bratstva, krvna maščevanja ali *besa* (častna beseda), saj je mogoče reči, da so se preoblikovale, postale element in odlika individua in na nek način ostale v glavnem v glavah ljudi kot del etičnega pojmovanja sodobnih Albancev (Altimari 1984, 230). Tudi zato, ker se *kanun* oziroma arhaična albanska pravila obnašanja na Kosovu niso izvajala tako strogo kot v bolj oddaljenih območjih Albanije. Razlog za to gre na eni strani iskati v dejstvu, da je tako imenovana komunistično-razsvetljenska ideologija v nekdanji SFRJ (Socialistična federativna republika Jugoslavija) nasprotovala arhaičnim predstavam *kanuna*, po drugi strani pa kosovski Albanci, ki so se lahko posluževali različnih stikov neuvrščene Jugoslavije z zahodnim svetom, niso bili tako izolirani kot prebivalci Albanije v obdobju Enverja Hoxhe. Kakor koli že, tako so na primer spoštovanje starejših, gostoljubnost in *besa* postale odlike tako rekoč vsakega Albanca, nekdanja privrženost in vdanost plemenu in bratstvu pa se je danes spremenila v privrženost rodnemu domu, družini in pa svojemu narodu (Altimari 1984, 230).

Predmet preučevanja moje zaključne projektne naloge bo Kosovo, nekoč pokrajina, nato provinca, pa protektorat in sedaj država. Ker v drugih deželah in še posebej v drugih kulturah veljajo drugačne vrednote in drugačne navade ljudi, želim s svojo zaključno projektno nalogo preučiti vpliv dejavnika kulture na uspešnost poslovanja na Kosovu, saj je za uspešno poslovno delovanje na obravnavanem območju bistvenega pomena poznavanje vsaj osnovnih značilnosti in dejavnikov tamkajšnje družbe, ki jo bom predstavila.

1.2 Namen in cilji diplomskega dela

Izziv današnjega managementa je doseganje uspehov na globalnem in dnevno spreminjajočem se trgu, zato podjetja potrebujejo informacije. Vedno bolj velja, da imajo tista podjetja, ki imajo dobre informacije in jih uporabljajo pri vodenju organizacije, veliko več možnosti za uspeh. Podjetja, ki nimajo informacij, pa ostajajo zadaj (Vrenko 1998, 18). To še posebej velja za poslovanje v tujini, v drugih okoljih in predvsem drugih kulturah. Namen moje zaključne projektne naloge je predstaviti kulturne značilnosti, ki jih je treba poznati za uspešno poslovanje na območju Kosova. Gre namreč za trg, na katerem je Slovenija prisotna z več kot 300 podjetji in na katerega je v letu 2008 izvozila za skoraj 83 milijonov EUR in iz njega uvozila za nekaj več kot 3 milijone EUR. Med najpomembnejše slovenske izvozne dobrine na Kosovo v zadnjih letih je moč uvrstiti različna orodja, aparate in stroje, les in lesne izdelke, eterična olja, parfumerijske, kozmetične in toaletne izdelke, mlečne izdelke, perutninska in ptičja

jajca, naravni med in druge užitne proizvode živalskega izvora, medtem ko v Slovenijo prihajajo predvsem aluminij in izdelki iz aluminija (kar 62,3 %) ter surovine in izdelki iz bakra in železa (JAPTI 2009). Med slovenskimi podjetji, ki poslujejo na Kosovu, izstopajo predvsem Adria Airways, Intereuropa, LEK, JUB, Studio Moderna in Unior (GZS 2009), kot edini bilateralni sporazum, ki ureja gospodarsko sodelovanje med državama, pa je moč navesti le Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Svetom ministrov Republike Kosovo o razvojnem sodelovanju, ki pa še ni bil objavljen v slovenskem uradnem listu.

Drugi razlog za mojo raziskavo je pomanjkanje slovenske literature o poslovnem delovanju na Kosovu. Ugotovila sem, da razen nekaj člankov v periodičnih publikacijah in redkih strani uradnih institucij na internetu, te praktično ni.

Cilji moje naloge pa bodo:

- predstaviti kosovsko območje, skozi zgodovino prostora do sedanje stvarnosti,
- prikazati kulturne značilnosti albanske družbe,
- preučiti vpliv obravnavanih kulturnih značilnosti na poslovanje in predvsem
- podati nekatera koristna in praktična priporočila, namenjena slovenskim poslovnežem na Kosovu.

1.3 Predvidene metode za doseganje ciljev

Glede na naravo svoje raziskave bom pri delu uporabila analizo sekundarnih podatkov, oziroma sekundarno analizo. Podatki, ki jih bom uporabila, bodo predvsem obstoječa ustrezna strokovna literatura, objavljena v obliki knjig, člankov v revijah in zbornikih, dokumentih uradnih institucij in strani na internetu, pa tudi slovarji, enciklopedije in podobno. V delu projektne naloge, kjer bo šlo za preučevanje dogodkov iz zgodovine, bom uporabila razvojno-zgodovinski pristop, deskriptivno metodo pa bom uporabila pri določanju in natančnem opisovanju posameznih elementov, ki jih bom preučevala.

1.4 Predpostavke in omejitve diplomskega dela

Kot sem že večkrat omenila, predpostavljam, da je za uspešno poslovno delovanje na Kosovu nujno poznavanje in razumevanje vsaj osnovnih značilnosti in dejavnikov tamkajšnje kulture. Poslovnež iz tujine enostavno mora biti dovolj poučen in hkrati fleksibilen, da uspe krmariti tudi med različnimi občutljivimi vprašanji, na katera pred prihodom na Kosovo morda sploh ni pomislil. Vse to pa mora sprejemati in reševati v kontekstu lokalne kulture in tam ustaljenih vzorcev, zato brez ustrezne predhodne priprave in poznavanja okolja, ter predvsem zavedanja tega, ne more računati na uspeh.

Omejitve vidim predvsem v dejstvu, da bom svojo pozornost usmerila le na Albance, njihovo kulturo in njihove posebnosti, ne pa tudi na ostale narode na Kosovu.

Uvod

Ravno tako bo omejitev predstavljalo dejstvo, da bodo zaključki oziroma sklepi oblikovani iz sekundarnih virov, zato bo njihova veljavnost omejena.

Še eno omejitev pa predstavlja pomanjkanje literature iz obravnavanega vsebinskega področja.

2 ZGODOVINA PROSTORA

Jugovzhodni del Evrope determinira zgodovinska posebnost, zaradi katere je to območje opredeljeno kot zelo razpoznavno območje nestabilnosti. Med »sodom smodnika« in nekakšnim zaželenim »območjem miru« je namreč potekala (in še poteka) dolga pot, polna vojn, spopadov, sovražnosti in neizživetega nacionalizma (Vukadinović 2002, 10). Poleg dejstva, da je bilo na Balkanu¹ pet velikih cesarstev, in sicer rimsko, bizantinsko, otomansko, avstro-ogrsko in sovjetsko, ter da so vsa propadla in za sabo pustila globoke sledi v obliki razdelitev in sovražnosti, ne smemo pozabiti nekaterih novejših lastnosti tega območja. Dve balkanski vojni, dve svetovni vojni, vojaški spopadi na tleh nekdanje Jugoslavije ter nemiri velikih razsežnosti v Albaniji so pripomogli k temu, da velja Balkan za najmanj stabilno evropsko območje novejšega časa (Vukadinović 2002, 10). Tudi albansko-srbski spor na Kosovu je globok, vendar pa so njegove zgodovinske korenine precej bolj plitve kot bi si utegnili predstavljati (Baskar 2005, 106).

2.1 Zgodovina Srbov ali zgodovina Albancev?

Na Kosovu so Albanci in Srbi živeli skupaj bolj ali manj mirno vrsto stoletij, med sabo so komunicirali in se v omejenem obsegu tudi poročali. Glede na to, da ne srbski ne albanski sitem nista vdiral drug v drugega, lahko govorimo o »uspešnem« vzporednem obstoju dveh življenjskih sistemov, kar se je sicer dogajalo pod nenehnim nadzorom srbskih policijskih in vojaških sil (Vukadinović 2002, 33). Za razširjeno predstavo, da je albansko-srbski spor zelo star, je v prvi vrsti zaslužen srbski kosovski mit, ki predstavlja Kosovo kot srbsko zibelko. Vendar ta mit ni starejši od srbskega nacionalizma. V srbskem mitološkem kompleksu nastopajo Albanci kot izdajalci, ki so se po kosovskem porazu Srbov oddolžili svojim nesebičnim »gostiteljem« tako, da so jih začeli izrivati iz domačih ognjišč. V resnici pa srbske vojske v kosovski bitki niso bile tako nedvoumno poražene; kosovska mitologija prikriva tudi to, da so se srbske enote bojevale v koaliciji, katere pomembno silo so tvorili tudi Albanci in Bosanci, po drugi strani pa so se nekatere srbske enote bojevale na strani osmanskih osvajalcev (Baskar 2005, 106).

Kakor koli že, ob poskusu predstavitve zgodovinskega toka obravnavanega območja naletimo na eni strani na izrazito proalbanske študije, ki v ospredje postavljajo trditve o prisotnosti Albancev na balkanskem prostoru še pred prihodom vseh drugih narodov, na drugi strani pa izrazito prosrbske študije, ki prvim seveda nasprotujejo in

¹ Do konca bipolarnosti in blokvske delitve sveta ni bilo večjih nesoglasij glede pripadnosti Balkanu: Jugoslavija, Romunija, Bolgarija, Grčija, Turčija in Albanija. Novonastali državi na tleh Jugoslavije; Slovenija in Hrvaška, pa zaradi vojnih dogodkov v neposredni soseščini ter zaradi širših civilizacijskih, religijskih in gospodarskih interesov vedno znova poudarjata, da ne sodita na Balkan (Vukadinović 2002, 12).

med drugim trdijo, da je bilo območje Kosova določeno obdobje v preteklosti celo etnično najbolj homogeno območje srbske države.

Ker gre torej za dva izrazito antagonistična pogleda na skupno zgodovino, bom v nadaljevanju predstavila glavne poudarke vsakega izmed njiju – menim, da je to še posebej pomembno zato, ker se tako albanski kot srbski nacionalizem v veliki meri napajata prav iz zgodovine.

2.2 Albansko vprašanje – od Ilirske teze do idej »Velike Albanije«

Med različnimi avtorji obstaja načelno soglasje, da so v daljni zgodovini, še pred prihodom Slovanov na Balkan, na širših območjih današnje Albanije živeli Iliri, za katerimi so se izgubili vsi sledovi ob pričetku rimskih osvajanj Balkana. Vendar nekateri (v glavnem albanski) zgodovinarji trdijo, da so Albanci pravzaprav potomci Ilirov in s tem praprebivalci Balkanskega polotoka, torej tudi kosovskega območja, da so bili v teh krajih že zdavnaj pred naselitvijo Slovanov in da so jih Srbi v 13. in 14. stoletju samo začasno odrinili s »prvotne« albanske zemlje, potem pa se je po spletu naključnih dogodkov in brez kake resnejše diskontinuitete vzpostavilo prejšnje stanje (Altimari 1984, 85). Iz tega zato izpeljujejo ideje o Albancih kot narodu čistokrvnega porekla, ki je vsa ta območja naseljeval že pred prihodom Slovanov, kar naj bi bilo osnova »Velike« in »etnično čiste« Albanije (Babič 1981).

Opisana ideja predstavlja samo jedro tako imenovane Ilirske teze, katere glavna značilnost je ravno poudarjanje kontinuitete družbenih in kulturnih institucij albanske družbe, od arhaičnih časov do danes. Vendar pa Ilirska teza naj ne bi imela nič skupnega z resnično zgodovino albanskega naroda, saj zgodovinski viri pred 11. stoletjem Albancev nikjer ne omenjajo, niti v povezavi s takratnim preseljevanjem narodov ne (Altimari 1984, 87). Zato v znanstveni srenji prevladuje prepričanje, da je albanski narod, podobno kot drugi balkanski narodi, nastal v dolгих stoletjih mešanj prišlekov z domorodci, osvajalcev s staroselci, enih plemen z drugimi, ter se skozi stoletja skupaj z drugimi balkanskimi narodi – včasih uspešno, včasih pa ne, bojeval proti različnim osvajalcem. Pa še pri tem gre zgolj za albanska plemena, ki so se občasno s svojih planin poskušala upreti turškim osvajalcem. Pri tem se je izrazito proslavil albanski legendarni junak Gjergj Kastriot Skenderbeg, sprva janičar, nato pa upornik zoper svoje turške gospodarje (Babič 1981, 19).

Ilirska teza naj ne bi obveljala tudi v znanstvenem in političnem pogledu, saj naj bi se »ilirski« naziv uporabljal za druge narode – Srbe, Hrvate in Slovence, in to že od 15. stoletja dalje, ko se je tudi slovanski jezik imenoval »ilirski« jezik. Še posebej na prehodu iz 18. v 19. stoletje, ko se je za južnoslovanske pokrajine uporabljal skorajda samo naziv »Ilirik«; pod francosko oblastjo (1809-1813) so to »Ilirske province«, iz česar izhaja, da je pojem »ilirski« na Balkanu argument zgodovinske fikcije in dolgega veka – od baročne histografije do nacionalne romantike (Altimari 1984, 86).

Prve jasnejše omembe albanske etnije na Kosovu se pojavijo šele v 16. in 17. stoletju, predvsem v obliki maloštevilnega katoliškega prebivalstva v nekaterih mestih (Djakovice, Prizren), nato pa tudi kot katoliška ali pa že islamizirana plemena, ki prihajajo iz hribovitih predelov Albanije – Malesije in Dukagjina, ter občasno in v naskokih ropajo po Kosovu. V tistem času so bili Srbi na območju današnjega Kosova večinsko prebivalstvo, vse do avstrijsko-turške vojne 1683–1699, ki je velike množice Srbov najprej spodbudila k uporabi proti Turkom, potem ko so se Avstrijci morali umakniti čez Savo in Donavo, pa k velikemu preseljevanju. Takrat je svojo kosovsko domovino zapustilo več sto tisoč Srbov, zlasti meščanov, obrtnikov in ljudskih starešin. Do še ene podobne selitve srbskega naroda s kosovskega prostora je prišlo v letih 1738–1739, obe selitvi pa sta močno zredčili dotedanje srbsko in makedonsko prebivalstvo. Zadnjemu ni bilo prizaneseno, saj je bilo že tako oslABLJENO zaradi turško-muslimanskega nasilja, povrh vsega pa se je moralo obvarovati še pred rednimi albanskimi vpadi, ki začenjajo ravno ob koncu 17. stoletja čedalje bolj dobivati značaj in razsežnosti hitre, trajne ter množične kolonizacije. Albanski kolonizaciji sta botrovala dva dejavnika: gospodarske razmere in turška politika. Za obubožane živinorejce v albanskih hribih so postale kosovske in makedonske plodne ravnice posebno privlačne, Turki pa so od začetka 18. stoletja iz strateških razlogov podpirali muslimansko kolonizacijo na občutljivih točkah in smereh. Opisana kolonizacija območja je tako potekala ob spodbudi in podpori turških oblasti v vsem 18. in 19. stoletju, spremljala pa jo je islamizacija, asimilacija in kruto nasilje nad srbskim in makedonskim prebivalstvom (Altimari 1984, 94).

V prvi polovici 19. stoletja je bil pojem Albanija zelo nejasen. Čeprav so Albanci skozi stoletja uspeli odbijati osvajalce in asimilatorje, Albanija kot neodvisna država ni nikoli obstajala. Zaradi negotovosti, ki bi lahko sledila odhodu turške nadoblasti, so bili Albanci za obstanek turške vladavine, v kateri so imeli vsaj nekaj avtonomije. Zato so v vojnah 1876–1888, ki jih je bojevala Turčija zoper Rusijo, Srbijo in Črno Goro, Albanci bili na strani Turkov, ne pa na strani svojih sosedov, ki so se bojevali za nacionalno osvoboditev. V letu 1878 so albanski vodje v Prizrenu (na Kosovu) ustanovili tako imenovano »Prizrensko ligo«, katere glavna cilja sta bila obdržati sultanovo suverenost in znotraj nje ustanovitev »Velike Albanije« kot samostojne enote, ki bi obsegala vsa z Albanci naseljena ozemlja (Babič 1981, 19).

V prvi balkanski vojni (1912) so oborožene albanske enote samostojno in skupno s turškimi četami sodelovale v bojih proti srbski vojski na kosovski liniji, čeprav sta si srbska vlada in vrhovna komanda prizadevali doseči sporazum z albanskimi glavarji. Na koncu je zavezniški sporazum z Bolgari Srbiji priznal pravico do anketiranja Albanije in Kosova, pod določenimi pogoji pa tudi celotno severno in zahodno Makedonijo, kar pa ni bilo pogodu nekaterim evropskim silam (predvsem Avstro-Ogrski in njenemu nasprotovanju Srbiji). Zato je bila s sklepom konference veleposlanikov evropskih sil

(Anglije, Italije, Francije, Rusije, Avstro-Ogrske in Nemčije) v Londonu (leta 1913) ustanovljena albanska država, v mejah, podobnih današnjim² (Babič 1981, 21).

Po kapitulaciji jugoslovanske vojske leta 1941 je bil večji del Kosova s širokim pasom zahodne Makedonije priključen Albaniji (ta je bila od leta 1939 pod italijansko krono in zasedbo), manjši del pa Srbiji pod nemško zasedbo (Mitrovica, Trepča). V tem obdobju je ponovno prišlo do izгона od 70.000 do 100.000 ljudi, za »Veliko Albanijo« pa sta se v tem času najbolj aktivno zavzemali albanski ekstremistični organizaciji »Druga prizrenska liga« in Nacionalna fronta (alb. Bali Kombetar). Zadnja je bila ustanovljena leta 1942 kot protiutež tedanji narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije in Albanije, njeni pristaši pa so se imenovali Balisti. Druga prizrenska liga je bila ustanovljena leto kasneje in je vse do zloma fašizma vodila boj »albanskih sil« proti NOB Jugoslavije.³ V avtonomni kosovsko-metohijski oblasti (AKMO), ki je bila ustanovljena z ustavo FNRJ (Federativna narodna republika Jugoslavija) leta 1946, so bili Srbi že v manjšini, saj jih je bilo v popisu prebivalstva istega leta le 23,6 % (Altimari 1984, 101).

2.3 Srbi in bitka na Kosovem polju

Srbska država se je na območju današnjega Kosova širila s priključevanjem in združevanjem srbskih etničnih ozemelj, ki so bila pod bizantinsko oblastjo, Kosovo in severna Albanija sta zapadla v okvirje srbske države že v času Bodina (1081-1116), nekateri deli – Kosovo polje, Hvosno, pa za Časlava v prvi polovici 10. stoletja (927-950). Po bitki pri Marici in razpadu srbskega carstva sta Kosovo in severna Albanija prišla v posest kneza Lazarja (1371-1389) in njegovih naslednikov: Lazarevića, Brankovića in Balšića. Za ločnico med obdobjema srbske svobode in turškega jarma velja dogodek, ki je postal simbol srbske zgodovine; kosovska bitka, 15. junija 1389. Odločen upor Srbije proti turškemu navalu je bil sicer na bojišču strt v vojaškem in fizičnem smislu, vendar je propad kneza Lazarja z vojsko vred dobil v zgodovinski zavesti naroda pomen mučeniške smrti za »nebeško kraljestvo« in zato tudi duhovne zmage pri opredelitvi za ideal krščanske civilizacije. Kosovo je zato za srbski narod potrditev in pečat njegove identitete, ključ k dojetanju sporočila vse njegove zgodovine, vez z njegovo avtentičnostjo, izvorno državnostjo, zastava nacionalne svobode (Altimari 1984, 92).

² Sicer je obstajala država Albancev že v 15. stoletju, z albanskim narodnim junakom Skenderbegom na čelu. Obsegala je območja od Kotorja in Djakovice na severu do Parge na jugu, od Jadrana na zahodu do Debra, Svetigrada in Ohridskega jezera na vzhodu. V tistem obdobju so se združili vsi albanski družbeni sloji, in to vseh veroizpovedi, pod zastavo Kastriotov (dvoglavi orel na rdečem polju), ki so jo takrat sprejeli za albanski nacionalni simbol in jo obdržali do današnjih dni. Zastave in grbi drugih albanskih fevdalcev so zapadli pozabi za vse čase.

³ Med njimi tudi z najbolj znano in zloglasno divizijo »Skenderbeg«, formirano v Albaniji.

2.4 Upori v osemdesetih letih in ukinitve avtonomije

Do krepitve albanskega nacionalizma v SFRJ je prišlo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja z množičnimi nemiri, v katerih je sodelovala tudi takratna albanska intelektualna in politična elita. Do prvih protestov je prišlo leta 1981, ko je albansko študentsko gibanje na Kosovu od jugoslovanskih oblasti zahtevalo status republike, enak šestim ustavnim jugoslovanskim republikam. Srbski odgovori so leta 1987 pripeljali na oblast Slobodana Miloševića, ki je kot vodja srbskih komunistov poskrbel za ukinitve statusa avtonomne pokrajine samo dve leti kasneje (in kar je v svojem demagoško skrbno pripravljenem govoru napovedal že junija 1989, ob 600. obletnici bitke na Kosovskem polju), ukinitve albanskih medijev ter prepoved poučevanja v albanskem jeziku. S kadrovskega menjavami so srbske oblasti »etnično počistile« tudi policijske vrste na Kosovu, tako da so pripadniki varnostnih struktur postali izključno Srbi. V letu 1990 je prišlo tudi do razpustitve kosovskega parlamenta in bega političnega vodstva Kosova v sosednjo Makedonijo. Zadnji so v izgnanstvu razglasili neodvisno Republiko Kosovo, v letu 1992 pa izvedli tajne volitve. Novoizvoljene vlade Ibrahima Rugove srbske oblasti seveda niso priznavale (MSN Encarta 2009).

Medtem so se do aprila 1992 od Jugoslavije odcepile že štiri jugoslovanske republike. Preostali dve, Srbija in Črna Gora, sta se preimenovali v Zvezno republiko Jugoslavijo (ZRJ), ki se je nato razglasila za uradnega naslednika prejšnje skupne države. V letu 2003 se je ZRJ preimenovala v Republiko Srbijo in Črno Goro, nato pa sta se državi ločili v letu 2006.

2.5 Vojaški spopadi, pojav UÇK in intervencija NATA

Albanci s Kosova so tudi v devetdesetih letih iskali izhod iz obstoječega stanja, bodisi v obliki priključitve k Albaniji ali pa v obliki dejanske neodvisnosti. Še pred tem so kot odgovor na represijo Beograda oziroma jugoslovanske vojske in policije organizatorji in pobudniki zgoraj omenjenih študentskih protestov že v 80-ih letih prejšnjega stoletja ustanavljali močna nacionalistična politična gibanja, ki so kasneje prerasla v vojaško organizacijo, imenovano Osvobodilna vojska Kosova (UÇK).⁴ UÇK je v letih 1997 in 1998 izvajala različne akcije zoper srbsko oblast na Kosovu, kar je v mesecu marcu 1998 pripeljalo do močne srbske ofenzive. V mesecih, ki so sledili, je bilo ubitih na stotine ljudi, preko 200.000 jih je bilo pregnanih iz lastnih domov. Obe strani sta se bojevali do oktobra istega leta, ko je Milošević pod grožnjami Nata pristal na umik čet s Kosova. Vendar kljub načelnemu pristanku Milošević ni pričel z umikom, temveč je sile na Kosovu le še okrepil. To je povzročilo nadaljevanje spopadov v

⁴ Pokol družine Jashari, katere član (Adem) se omenja kot eden izmed ustanoviteljev UÇK, je februarja 1998 po vsej državi sprožil nasilne spopade kosovskih Albancev z oboroženimi silami in policijskimi enotami Srbije.

novembru, decembra pa je začel celo z novimi ofenzivami. Vendar ker so pritiski iz tujine rasli, je kljub temu pristal na pogajanja s kosovskimi Albanci, v februarju in marcu naslednjega leta, kjer pa kljub temu ni prišlo do podpisa mirovnega sporazuma na srbski strani. Zato je 24. marca prišlo do zračnih napadov na srbske vojaške cilje. Napadi so se stopnjevali do 3. junija, ko je Milošević le pristal na sprejem mednarodnega mirovnega načrta za Kosovo. Do takrat je bilo iz svojih domov pregnanih preko 640.000 ljudi. Sledil je umik srbskih enot s Kosova, zaradi česar je NATO 10. junija prenehal z napadi, hkrati pa je dobil s strani Varnostnega sveta OZN pooblastilo, da dejansko vstopi na ozemlje Kosova. Tako so 50.000 glave Natove sile⁵ prevzele skrb za varen povratek kosovskih beguncev, katerih število je na koncu naraslo na preko 780.000 ljudi.

2.6 Preko začasne administracije OZN v samostojnost

Sočasno s prihodom Natovih sil na Kosovo je varnostni svet OZN z resolucijo št. 1244 postavil začasno administracijo za provinco, ki pa je bila legalno še vedno del ZRJ.⁶ Več kot 220.000 Srbov in drugih Nealbancev je zapustilo Kosovo, boječ se maščevanja Albancev. Miloševićev režim je propadel leta 2000, v zori leta 2001 je bila formirana nova demokratična srbska oblast, kljub temu pa je Kosovo ostalo pod administracijo OZN. Vse do februarja 2008, ko je kosovska skupščina razglasila neodvisnost od Srbije.⁷ Večina zahodnih dežel, vključno z ZDA, je priznala kosovsko neodvisnost, tej pa je nasprotovala Srbija s svojimi zaveznicami, predvsem Rusijo.

V aprilu 2008 je kosovska skupščina sprejela tudi novo ustavo, ki je stopila v veljavo 15. junija istega leta. Na ta dan naj bi prenehal mandat misije OZN na Kosovu, na mesto katere naj bi stopila nova misija EU.⁸

⁵ KFOR, oziroma NATO Kosovo Force.

⁶ United Nations Interim Administration in Kosovo, oziroma UNMIK.

⁷ Vsa pogajanja med Beogradom in Prištino o nadaljnjem statusu Kosova so bila neuspešna, kljub posredovanju nekaterih eminentnih imen, na primer Finca Martija Aghtisaarija.

⁸ European Union Rule of Law Mission, oziroma EULEX.

3 KOSOVO V LETU 2009⁹

3.1 Geografski podatki in podnebje

Kosovo leži na območju zahodnega Balkana, pred osamosvojitvijo je bil to južni del Srbije. Na severu in severovzhodu meji na Srbijo (352 km meje), na zahodu na Črno goro (79 km meje), jugozahodu na Albanijo (112 km meje) in jugu na Makedonijo (159 km meje). Ozemlje Kosova meri 10.887 m², glede na konfiguracijo terena se deli na dve nižinski območji, ki ju deli in obkroža visoko gorovje (tudi do 2.600 m nadmorske višine). Najvišje in najbolj skalnato ter težko prehodno območje se razteza vzdolž zahodne meje Kosova s Črno Goro in Albanijo, na območju zahodno od Peći in severovzhodno od Prizrena ali na t. i. predelu Metohije. Najnižji predel Kosova, tudi pod 300 m nadmorske višine, pa se nahaja v osrednjem delu države, v dolini med rekama Beli Drim in Erenik.

Glavno mesto Kosova je Priština, ki je hkrati tudi največje mesto v državi. Leži približno 240 km jugovzhodno od Beograda in 80 km severozahodno od Skopja, glavnega mesta Makedonije. Skupaj s širšo okolico (Kosovim poljem) šteje okoli 180.000 prebivalcev.

Skoraj 40 % površine Kosova pokriva gozd, za katerega je značilno večinoma grmičje in listnato drevje. Kosovo je bogato z rudami oziroma nahajališči premoga, kroma, svinca, magnezita in cinka. Rodovitna zemlja omogoča gojenje in rast žita, jablan, trte, različne zelenjave in tobaka.

Podnebje je celinsko, zanj so značilna vroča poletja in mrzle zime. Temperature se gibljejo od +35 °C poleti do -20 °C pozimi. Najtoplejši mesec je navadno avgust, najhladnejši pa januar. Padavine so najpogostejše v času med oktobrom in decembrom. Za obdobje med decembrom in marcem so značilne snežne padavine. Decembra in januarja je za Prištino značilna gosta megla. V višjih območjih, pod 1.500 m, so tla v novembru, decembru in marcu vlažna in zato izven poti težko prevozna, januarja in februarja pa so večinoma rahlo zamrznjena.

3.2 Narodnostna struktura prebivalstva, jeziki

Po zadnjih ocenah iz leta 2008 živi na Kosovu 1.804.838 ljudi, od tega 88 % Albancev, 7 % Srbov in 5 % ostalih (Bosanci, Romi, Turki, Aškali, Egipčani). Srbska manjšina živi večinoma skoncentrirana v tako imenovanih srbskih enklavah, na

⁹ Pri pregledu statističnih kazalcev je moč opaziti bistvene razlike v vrednostih, ki jih navajajo mednarodne institucije, izražene na primer v CIA World Factbook in tistimi, ki jih navajajo uradne kosovske institucije, na primer Ministrstvo za trgovino in industrijo. Zadnje izkazujejo bistveno ugodnejša stanja v večini kriterijev, med njimi nižjo stopnjo inflacije (okoli 0 %, v letu 2007 pa celo -2 %), večji delež privatiziranih podjetij in podobno. Zaradi objektivnosti sem se odločila, da v tem poglavju uporabljam le statistične kazalce mednarodnih institucij.

različnih predelih Kosova, zlasti pa na severu pokrajine. Največja srbska enklava je Kosovska Mitrovica, oziroma njen severni del.

Povprečna starost prebivalcev je 25,9 let, uradna jezika po ustavi pa sta albanski in srbski jezik. Večina prebivalstva govori albansko, medtem ko srbski jezik govorijo predvsem srbska in hrvaška manjšina ter Bošnjaki; ostale manjšine uporabljajo tudi svoje jezike in dialekte. Sicer pa albanščina sodi v družino indoevropskih jezikov in se deli pa v dve glavni dialektalni skupini, to je *gheg*, ki se govori predvsem na Kosovem in severni Albaniji ter *tosk*, ki se govori v južnih predelih Albanije. Omenjena dialekta se precej razlikujeta med sabo, tako slovnično kot v izgovorjavi. Po veroizpovedi se kosovsko prebivalstvo deli na muslimane (večinoma kosovski Albanci), pripadnike pravoslavne veroizpovedi (v glavnem kosovski Srbi) in katolike.

3.3 Politični sistem

17. februarja 2008 se je Kosovo osamosvojilo od Srbije, čez slaba dva meseca pa je bila sprejeta tudi nova kosovska ustava, ki je začela veljati 15. junija istega leta. Na čelu države je predsednik (od leta 2006 je to Fatmir Sejdiu), vlado pa vodi predsednik vlade (od zadnjih volitev v letu 2008 je to Hashim Thaçi). Vlado in njenega prvega ministra izvoli kosovski parlament, ki šteje 120 sedežev, od katerih jih 10 pripada srbski manjšini, 10 pa drugim manjšinam, ki živijo na Kosovu.

Mandat parlamentarnih poslancev traja štiri leta, po zadnjih volitvah v letu 2007 pa so sedeži razdeljeni med politične stranke: PDK (stranka predsednika vlade Hashima Thaçija) ima 37 sedežev, LDK (stranka predsednika države Fatmirja Sejdiuja) 25 sedežev, AKR (stranka vplivnega poslovnega Behgjeta Pacollija) 13 sedežev, LDD (stranka Nexhat Dacija) 11 sedežev, AAK (stranka neformalnega vodje opozicije Ramusha Haradinaja) 10 sedežev in druge politične stranke še 4 sedeže.

3.4 Ekonomski sistem, zdravstvene razmere

V preteklih letih je kosovsko gospodarstvo sicer pokazalo nekaj napredka v izgradnji tržnega gospodarstva in doseganja makroekonomske stabilnosti, vendar je kljub temu še vedno zelo odvisno od mednarodne skupnosti in finančne ter tehnične pomoči iz diaspore (okoli pol milijona kosovskih Albancev, največ v Nemčiji in Švici). Pomoči iz diaspore je na letni ravni za okoli 15 % BDP, približno toliko pa znaša še pomoč tujih donatorjev. Prebivalci Kosova so najrevnejši v regiji, BDP pa znaša 2.300 USD na prebivalca. Okoli 40 % nezaposlenost še dodatno spodbuja izseljevanje in aktivnosti na črnem trgu. Večina prebivalstva živi v ruralnem okolju, izven Prištine.

Z izdatno pomočjo mednarodne skupnosti je Kosovu uspelo privatizirati okoli 50 % državnih podjetij. Pridelava in obdelava premoga, kroma, svinca, magnezita, aluminija in cinka je nekoč predstavljala glavno gospodarsko dejavnost, ki pa zaradi staranja

opreme in nezadostnega vlaganja propada. Poleg tega glavno oviro ekonomskemu razvoju na Kosovu predstavlja omejena in nezadostna oskrba z električno energijo.

Uradna valuta je evro, v srbskih enklavah pa je v uporabi tudi srbski dinar. Navezanost na evro je tudi razlog dokaj nizke inflacije, ki je za leto 2007 ocenjena na okoli 5,3 %.

Kosovo je pokrajina z največjim številom nalezljivih bolezni in smrtnostjo novorojencev v Evropi. Nalezljive bolezni se pojavljajo v raznih endemskih in epidemioloških oblikah. Še posebej nevarne so hemoragična mrzlica, tularemija, bruceloza, hepatitis A, B in C ter tudi virus HIV. Sicer je na Kosovu nevarnost pred različnimi boleznimi posebej narasla v času vojne, zaradi številnih beguncev, ki so živeli v begunskih centrih, v izredno slabih življenjskih pogojih. Z leti se stanje počasi izboljšuje. Tveganje za različna obolenja je tako na Kosovu višje kot v zahodni Evropi.

3.5 Splošne varnostne razmere

Morda zveni presenetljivo trditev, da je balkanska regija in s tem tudi Kosovo ena najvarnejših regij v Evropi, vendar ravno to dokazuje zadnje poročilo Urada OZN za droge in kriminal (United Nations Office on Drugs and Crime 2008, 5). Podatki, s katerimi operira omenjeno poročilo, se nanašajo na stopnjo klasičnih oziroma konvencionalnih kaznivih dejanj, na primer umor, napad, posilstvo, rop, vlom, tatvino in podobno, in ta nedvomno izkazujejo bistveno nižje vrednosti od tistih drugod po Evropi. Ker se trditev o Balkanu kot najvarnejši regiji v Evropi morda zdi nekoliko drzna, jo bom podrobneje opisala.

Podatki, uporabljeni v tovrstnih raziskavah, prihajajo iz policijskih statistik, ki bi sicer lahko bile subjekt manipulacije, vendar so raziskovalci OZN pri svojem delu statistične podatke primerjali tudi s podatki o na primer kaznivem dejanju umora, ki ima nedvomno močno težo tako v policijskih poročilih kot v javnosti, in vendar so tudi podatki o številu umorov na prebivalca nižji kot drugod po Evropi.

Morda bi do zavajajočih podatkov lahko prišlo tudi zaradi možnosti, da žrtve kaznivih dejanj med prebivalci jugovzhodne Evrope prijavijo policiji manj kriminalnih dejanj kot zahodno-evropejci. Ugotovljeno je bilo namreč, da zadnji policiji naznanijo tri četrtine vlomov, polovico ropov in tretjino napadov, medtem ko viktimizirani Balkanci policiji naznanijo dve tretjini vlomov, okoli 38 % ropov in četrtino napadov. Vendar ima Balkan tudi po upoštevanju stopnje neprijavljenih kaznivih dejanj še vedno bistveno manj omenjenih kaznivih dejanj. Vlomov je pol manj, napadov štirikrat manj, ropov pa celo petnajstkrat manj kot v zahodni Evropi (United Nations Office on Drugs and Crime 2008, 10). Čeprav je slišati skoraj neverjetno, to statistično pomeni, da je sprehod po ulicah Pariza, Londona, Berlina ali celo Ljubljane bistveno manj varen oziroma je nevarnejši od sprehoda po Prištini.

Vendar obstajata dve vrsti kriminala, o katerih ne morejo podati točne ocene ne policijske statistike ne različne raziskave; nasilje v družini in organizirani kriminal. Zlasti zadnji, saj gre v tem primeru za aktivnosti, kjer ne gre za kriminalna dejanja v klasičnem smislu, s storilci na eni strani in žrtvami na drugi strani, temveč je vsem udeleženi stranem v interesu, da aktivnosti ostanejo prikrite, torej ni strani, ki bi imela interes prijaviti dejanje. In prav tu po ocenah strokovnjakov leži srž problema kriminala na Balkanu.

3.5.1 Organizirani kriminal

Pri organiziranem kriminalu v balkanski regiji gre iskati vzroke v nestabilnostih, nastalih v simultanih vplivih političnih tranzicij in konfliktov. Vojni dobičkarji in deregulirana privatizacija sta botrovala pojavu »visokih« kriminalcev z močnimi političnimi in ekonomskimi povezavami. Na prvem mestu je tihotapljenje drog, še posebej heroina. Po nekaterih ocenah skozi balkansko regijo, na poti do končnih uporabnikov v zahodni Evropi, vsako leto prepotuje preko 80 ton heroina¹⁰ (United Nations Office on Drugs and Crime 2008, 13). Gre za količino droge, ki je prodana na drobno in je na cilju vredna več kot državni proračuni nekaj balkanskih držav. Ne gre pa samo za heroin. Tudi cannabis, gojen v Albaniji in Bolgariji, potuje po isti poti, ravno tako pa so na Balkanu pogosti zasegi večjih količin kokaina in sintetičnih drog. Istočasno je sama uporaba drog na Balkanu dosti nižja od uporabe drog v zahodni Evropi, kar omogoča dokaj neoviran pretok prepovedanih substanc v zahodno Evropo, saj se ob tem ne razlije v lokalne trge. Že od sredine devetdesetih let naprej naj bi »etnični Albanci«¹¹ nadzirali pot heroina v Evropo; njihovega naj bi bilo preko 70 % heroina, ki najde končne uporabnike na evropskih ulicah (United Nations Office on Drugs and Crime 2008, 13).

Ob tihotapljenju drog na obravnavanem območju cveti tudi tihotapljenje ljudi in trgovina z belim blagom. Gre sicer za manj donosen posel, vendar so tudi tukaj balkanski narodi izkoristili danosti vojnega kaosa in pojava masovnih premikov ljudi od vzhoda na zahod po padcu berlinskega zidu.

Tudi tihotapljenje orožja in razstrelilnih snovi je bila »poslovna pobuda«, ki je narodi na tem območju niso mogli prezreti (ponovno pa se pojavi absurd, da je število prijavljenih kosov orožja na osebo v jugovzhodni Evropi nižje od števila prijavljenih

¹⁰ V letu 2005 sta na primer Iran in Turčija, še dve državi na tako imenovani »balkanski« poti, ki povezuje Afganistan z zahodno Evropo, zasegli preko 21 ton heroina in morfina, kar predstavlja četrtno svetovnega zasega prepovedanih snovi, medtem ko so balkanske države zasegle le 1,3 tone oziroma skromni 1 % zasega prepovedanih substanc.

¹¹ Sam izraz »etnični Albanci« je problematičen, saj implicira državo (Albanija) kot odgovorno za preprodajo drog, vendar gre v tem primeru tako za Albance – državljane Albanije, Srbije, Kosova, Makedonije in Črne Gore kot tudi za Albance, ki živijo v zahodni Evropi.

kosov orožja na osebo na zahodu). Pomemben vir prihodkov v letih spopadov je bilo tudi tihotapljenje cigaret.

Razpoložljivi podatki dokazujejo, da se tihotapljenje na praktično vseh trgih organiziranega kriminala počasi zmanjšuje, pri čemer gre iskati vzroke v postopnem umirjanju razmer v regiji. Večja regionalna stabilnost in vzpostavitev demokracije sta prinesli konec vojnemu dobičkarstvu. Procesi integracije z Evropo pomenijo bolj odprte meje. Reforme varnostnega sistema, vzpostavitev pravosodnih sistemov in regionalnega sodelovanja varnostnih struktur sosednjih držav pa so pripomogli k temu, da je organizirani kriminal manj dobičkonosen in bolj tvegan. Če bo državam v regiji uspelo še učvrstiti pravosodni sistem, zvišati življenjski standard, se bolj integrirati z ostalo Evropo in izkoristiti učinke dobrega izobraževalnega sistema ter izobražene delovne sile, je upravičeno tudi v bodoče pričakovati trend umirjanja aktivnosti organiziranega kriminala v regiji.

3.5.2 Korupcija

Medtem ko je stopnja klasičnega kriminala nizka in stopnja organiziranega kriminala v upadanju, pa obstaja področje kriminalne aktivnosti, ki je posebej značilna za Balkan – korupcija in gospodarska kazniva dejanja. Prisotnost tovrstnih pojavov je vedno težko meriti, celo ocenjevati, vendar kljub temu obstaja eno še ožje področje, kjer jugovzhodna Evropa vodi v svetovnem merilu; plačevanje podkupnin. Zadnje raziskave so pokazale, da velik del populacije plačuje takšne ali drugačne podkupnine. Tako naj bi v letu 2008 podkupnino plačevalo 13 % kosovske populacije (Transparency International 2009^a, 32), ki kot najbolj koruptivno institucijo zaznava sodstvo, nato politične stranke, za njimi privatni sektor; pred parlamentarci, javnimi uslužbenci in mediji (Transparency International 2009^a, 29).

Za najbolj skorumpirano konkretno ustanovo med prebivalci Kosova velja KEK (Kosovsko elektropodjetje oziroma nacionalni distributer električne energije), za njim pa osebje poštnih in telekomunikacijskih podjetij. Okoli 40 % kosovskega prebivalstva je prepričanega, da vsi zaposleni v vladnih službah prejemajo podkupnine (United Nations Office on Drugs and Crime 2008, 94).

Kako koruptivno pa kosovsko okolje zaznava tujina, je zaenkrat še težko reči, saj podatki o indeksu zaznavanja korupcije (CPI – Corruption Perception Index) iz leta 2008 Kosova še ne omenjajo posebej. Je pa bila Srbija (in takrat znotraj nje seveda Kosovo) tega leta na 85. mestu, skupaj z Albanijo; pri obeh je omenjeni indeks znašal 3,4 (Transparency International 2009^b). Kot primerjavo naj navedem, da Slovenija v tem letu zaseda na omenjeni lestvici 26. mesto, z indeksom 6,7; pri čemer višja vrednost indeksa, do 10, pomeni manj korupcije.

3.5.3 Prisotnost mednarodnih varnostnih institucij

UNMIK

V juniju 1999, po 78-dnevnem Natovem posredovanju, je OZN v skladu z resolucijo Varnostnega sveta OZN, številka 1244, prevzela začasno oblast na Kosovu s svojo začasno administrativno misijo na Kosovu (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo – UNMIK). Namen misije je bil zagotoviti Kosovu nastanek in razvoj lastnih demokratičnih vladnih institucij, ki bi zagotovile pogoje za mirnodobno in normalno življenje vseh prebivalcev Kosova. V letih, ki so sledila, je prehodna kosovska vlada sčasoma pridobila vse več odgovornosti, zaradi česar se je UNMIK premaknil od izvajanja izvršilne oblasti v nadzorno in podporno vlogo.

Po razglasitvi neodvisnosti Kosova se misija UNMIK nahaja v svoji zaključni fazi, bistveno zmanjšana: tako po obsegu, številu osebja, kot v nalogah, ki jih opravlja. Njen vodja je posebni predstavnik generalnega sekretarja OZN, Lamberto Zannier.

KFOR

Tudi Natove sile na Kosovu (NATO Kosovo Force – KFOR) delujejo na podlagi resolucije Varnostnega sveta OZN, številka 1244 (v skladu s sedmim poglavjem ustanovne listine OZN gre v tem primeru za operacijo vsiljevanja miru), zanje pa velja tudi Vojaško-tehnični sporazum med Natom in Zvezno republiko Jugoslavijo iz istega leta. Ob napotitvi na Kosovo je njihov začetni mandat bil preprečiti ogrožanje Kosova s strani jugoslovanskih in srbskih sil, zagotovitev varnega okolja, razorožitev UÇK, podpirati mednarodne humanitarne dejavnosti in siceršnja zagotovitev mednarodne prisotnosti na Kosovu.

Tudi po februarju 2008 KFOR ostaja na Kosovu, sicer v zmanjšanem obsegu, toda še vedno kot edini pravi garant varnega okolja. V letu 2009 je na čelu sil KFOR italijanski general, Giuseppe Emilio Gay.

OSCE

Poslanstvo misije Organizacije za varnost in sodelovanje (Organisation for Security and Cooperation – OSCE) na Kosovu je kot del misije UNMIK usmerjeno predvsem v izgradnjo institucij in demokracije, promoviranje človekovih pravic in vladavino prava. Z osebjem 224 mednarodnih in 633 lokalnih ljudi, je kosovska misija največja prisotnost OSCE na terenu. Vodi jo Werner Almhofer iz Avstrije, ki je imenovan tudi za namestnika posebnega predstavnika generalnega sekretarja OZN za izgradnjo institucij.

EULEX

Misija vladavine prava Evropske unije na Kosovu (The European Union Rule of Law Mission in Kosovo – EULEX) je največja civilna misija te institucije, saj pod svojo streho združuje preko 3.000 ljudi. Njen glavni namen je asistirati in podpirati kosovske oblasti na področju vladavine prava, zato vsebuje policijsko, sodno in carinsko komponento. Njen vodja je Yves De Kermabon.

ICO

Mednarodni civilni urad (International civilian office – ICO) zagotavlja mednarodno podporo za evropsko prihodnost Kosova. To dosega s svetovanjem kosovski vladi in lokalnim vodjem, ob tesnem sodelovanju z vsemi organi in predstavništvu EU na Kosovu. Urad vodi Peter Feith, ki je hkrati tudi posebni predstavnik EU na Kosovu.

EUSR

Posebni predstavnik EU na Kosovu (EU Special representative – EUSR) koordinira celotno prisotnost in vsa telesa EU na Kosovu, predstavlja EU navzven in svetuje vodji misije EULEX. Trenutni predstavnik opravlja dvojno vlogo, saj je poleg tega tudi vodja urada ICO.

ECLO

Urad za zvezo Evropske komisije na Kosovu (The European Commission Liaison Office to Kosovo – ECLO) igra ključno vlogo pri implementaciji evropske politike na Kosovu. Vodi ga Renzo Daviddi.

UNDP

Glavni namen Razvojnega programa OZN na Kosovu (United Nations Development Programme – UNDP) je pomoč pri izkoriščanju kosovskih lastnih virov za doseg človeškega razvoja in izboljšanje življenja ljudi na osnovnih nivojih – službe, izobrazbe, zdravja, okolice ter izkoriščanja naravnih virov, predvsem pa odprava revščine. Vodi ga Norvežan, Frode Muring.

Z naštevanjem mednarodnih organizacij, ki s svojo vsebinsko težo ali pa že samo številčnostjo dajejo pečat Kosovu, bi lahko nadaljevali še nekaj časa, posebej če bi z organizacij ali institucij, usmerjenih v zagotavljanje varnosti, prešli na nekatere bolj politične (na primer ameriško ambasado v Prištini), ali pa ekonomske (na primer Evropsko agencijo za obnovo, Ameriško gospodarsko zbornico na Kosovu in podobno).

Glede na velikost ozemlja Kosova (skoraj polovico manjše od Slovenije) in število prebivalstva lahko nedvomno zapišemo, da je mednarodna skupnost z vsemi omenjenimi organizacijami in institucijami na Kosovu močno zastopana.

3.6 Normativni in drugi vidiki poslovanja na Kosovu

Obstoječa zakonodaja na Kosovu spodbuja tuje in domače investicije, ki naj bi pomagale predvsem rasti sektorju malih in srednje velikih podjetij, prav tako pa naj bi bile dodatne pobude, ki bi pomagale Kosovu soočati se z razvojem v regiji v pripravi in bodo kmalu predstavljene. Trenutne spodbude so naslednje; prenos izgub v prihodnja leta (na podlagi veljavnega zakona o obdavčitvi dobičkov podjetij se lahko izguba podjetja v določenem letu prenese naprej in odšteje od dobičkov ter s tem zmanjša davčno osnovo, ta prenos se lahko izvede v roku pet let od nastanka izgube) in posebne olajšave za nakup novih sredstev (10 % stroškov nakupa določenih novih sredstev se lahko odšteje od davčne osnove). Izogibanje dvojni obdavčitvi je urejeno tako, da podjetje ali posameznik s stalnim prebivališčem na Kosovu, ki prejema dohodek iz aktivnosti izven Kosova in ki tam plača davek na to aktivnost, lahko znesek plačila tega davka uveljavlja kot olajšavo pri plačilu davka na Kosovu, pri čemer pa dodatni bilateralni sporazumi o dvojnem obdavčevanju lahko nadomestijo to zakonsko določilo. Za uvoz novega orodja, strojev ali druge opreme, se lahko podaljša plačilo DDV-ja za obdobje do 6 mesecev. Na uvoz kapitalnih dobrin, surovin in kmetijskih proizvodov je obstoječa carinska stopnja enaka 0 %. Multilateral Investment Guarantee Agency MIGA (članica skupine Svetovne Banke) izdaja garancije za investicije na Kosovo v višini 20 milijonov EUR. V Sloveniji investicije in posle s Kosovim zavaruje banka SID. Politično tveganje za tuje investitorje zavaruje tudi US Overseas Private Investment Corporation. Postopek ustanavljanja družb in predstavništev ali podružnic poteka v 11 korakih in traja praviloma 32 dni (JAPTI 2009).

Kosovo trenutno nima izdelanih posebnih politik priseljevanja, je pa zelo zanimivo za investitorje zaradi velike brezposelnosti, okoli 40 %, ter mlade delovne sile. Kar polovica prebivalstva je namreč mlajša od 25 let. 26 % vseh prebivalcev se nagiba k emigriranju v tujino, ta delež pa se bo še povečal brez ugodnih rezultatov na področju zaposlovanja.

Po zamenjavi nacionalnih valut v EU leta 2002 se je tudi na Kosovu zamenjala uradna valuta. Namesto nemških mark (DM) se od takrat naprej uporablja EUR. Narodna banka Kosova (BPK) je izvedla nalogo s popolno podporo tako UNMIK-a kot tudi EU, ki sta omogočila sprejem potrebne zakonodaje, seveda pa je bil v ekonomiji, ki v veliki meri temelji na gotovini, prehod iz DM v EUR velik izziv.

Finančni posredniki na Kosovu so večinoma menjalnice ter agencije za prenos denarja. V letu 2008, do septembra, so prenosi denarja (na Kosovo ter iz njega) znašali 3,6 milijarde EUR in so porasli za 31,5 %. Nakazila denarja iz Kosova v tujino so

znašala 2,1 milijarde EUR, medtem ko so nakazila iz tujine na Kosovo znašala 1,5 milijard EUR. Je pa trend nakazil denarja preko finančnih posrednikov v upadu, saj se vedno več nakazil vrši preko komercialnih bank.

Za certificiranje izdelkov, procesov, storitev in kvalitete sistemov je odgovorna Kosovska Agencija za Standardizacijo (KSA). Standardi, ki jih izda, veljajo za vse fizične osebe, domače in tuje pravne osebe, ki opravljajo posle na območju Kosova.

Trgovine, storitveni sektor in banke imajo navadno delovni čas od 8.00 do 20.00. Državne institucije obratujejo od 8.00 do 17.00.

4 ALBANSKA DRUŽBA – KULTURNE ZNAČILNOSTI

S prevlado človeškega kapitala kot sodobnega, ključnega in najpomembnejšega, dejavnika ustvarjanja vse večjo težo dobivajo kulturni dejavniki, ki pomenijo potencialne ovire pretoka blaga in storitev, tako med državami kot tudi med tržnimi segmenti. Obiskovalci tujih trgov se vedno znova srečujejo z opaznimi kulturnimi razlikami, ki jih proučujejo in jih razlagajo strokovnjaki, ob tem pa postaja vedno bolj jasno, da se s splošnimi gospodarskimi modeli ne da v celoti razložiti niti poteka, kaj šele rezultatov poslovnih akcij. Kulture dajejo odločujoč pečat osebkom v mednarodnem poslovanju, saj pripadajo globoko zakoreninjenim merilom, vrednotam in prepričanju. Kljub nekaj sto različnim opredelitvam pojma kultura, izhajajočih bodisi iz psihologije, sociologije, antropologije ali pa drugih ved, obstaja nekaj ključnih sestavin kulture, skupnih vsem razumevanjem; družbene organizacije in ustanove, norme in vrednote, religije, jezik, vzgojni in izobraževalni sistem, umetnost in estetika, materialna kultura ter življenjske razmere (Hrastelj 1995, 363).

4.1 Družbene organizacije in ustanove

Osebe pripadamo ali bi rade pripadale kakšnim referenčnim skupinam. To so skupine, od katerih pričakujemo in sprejemamo vedenjske smernice. Obstajajo skupine, ki jim pripadamo ali v katere si prizadevamo vstopiti, in skupine, od katerih se želimo razlikovati. V družbah so tudi različne kategorije in razredi. Izvor razvrščanja osebe je lahko rojstvo, kar v Indiji sicer lahko pomeni kot mobilnost v višji razred, vendar le v naslednjem življenju. Izvor razvrščanja je lahko tudi poklic, izobrazba, dohodek, kot na primer v ZDA, kar dopušča večjo in hitrejšo mobilnost oseb (Hrastelj 1995, 365).

Družbene organizacije postavljajo kulturne okvire. Sestavljajo jih tako raznovrstni vidiki vsakdanjega človekovega življenja, razdelitve družbenih nalog, kakor tudi načini, kako in zakaj se osebe združujejo, da bi uresničili svoje skupne potrebe. Zato so na primer med najpomembnejšimi informacijami za tržnike v podjetjih podatki o tipih gospodinjstev kot nabavnih enotah, sestavljenih iz interaktivno povezanih oseb. Poseben tip so razširjene družine, ki so prav tako gospodinjstva v številnih državah v razvoju, kar vpliva tudi na razlikujoče se moralne norme. Na Kosovu so pri večinskem prebivalstvu – Albancih – močno zasidrane tradicionalne vrednote in tradicionalni način organiziranja življenja. Zato je tudi pridobivanje dohodka, oziroma nasploh sredstev za preživljanje in ustvarjanje materialnega standarda, zelo podrejeno tradicionalnim načinom družbene organizacije. Tradicionalna (velika) družinska skupnost oziroma družinski klan, v katerem »poglavar« družine skrbi za pravično razdelitev družinskega »proračuna«, je tudi pomembna ekonomska enota. V taki skupnosti je položaj posameznika pri delitvi materialnih dobrin zato manj odvisen od njegovega položaja v poklicno-izobražbenem podsistemu kot pa od njegovega položaja v družinski skupnosti

in od položaja celotne družinske skupnosti. Ko je govora o kosovskih Albancih, je treba omeniti tudi dejstvo, da del materialnega standarda posameznih družin verjetno celo v večji meri temelji na neformalnem delu, ob tem pa morda še bolj na »kapitalu« ki je nekoč prihajal iz drugih delov nekdanje Jugoslavije (na primer verige »družinskih« lokalov na jadranski obali, prodaja sadja in zelenjave v Sloveniji in podobno), sedaj pa prihaja od diaspore iz zahodne Evrope (Hafner Fink 1994, 66).

Za kosovski stratifikacijski sistem je tako značilno (Hafner Fink 1994, 173):

- šibkejša determiniranost položaja v podsistemu porazdelitve dobrin s položajem v podsistemu vlog;
- višina dohodka praktično ni odvisna od političnega položaja niti od izobrazbe – v nobenem primeru ni značilnih vplivov (za razliko od Slovenije, kjer je ta vpliv značilen);
- profil strukture slojev je piramidaste oblike, pri čemer je obseg nižjega sloja bistveno večji kot druge (v Sloveniji je čebulaste oblike, z večjim delom srednjega sloja),
- izrazito veliki razponi med najnižjimi in najvišjimi dohodki.

Posameznik, družina, bratstvo, pleme in pobratenje

Položaja posameznika v albanski patriarhalni družbi nikakor ne moremo razumeti, če hkrati ne poznamo in ne razumemo temeljnih odnosov in družbene strukture, v kateri je živel in deloval v skladu s tradicionalnimi normami. Osnovna kategorija v strukturi albanske tradicionalne družbe je družina. Institucija družine je opravljala tako vlogo kot del bratstva (tj. širše družinske skupnosti, skupine domačij, kjer so moški člani med seboj v krvnem sorodstvu – *patrilinearni* bratje in bratranci; navadno sta v takih skupnostih obstajala enotna organizacija in skupno imetje; v večini primerov je bratstvo naseljevalo eno vas). V albanskem običajnem pravu je vas pravni subjekt predvsem na območjih, kjer je prevladovala kolektivna lastnina in je bila vaška srenja forum odločanja.

V skupnosti večjega števila bratstev, ki so povezana med seboj, je njihov skupni element izročilo o resničnem ali namišljenem potomstvu istega prednika po moški liniji. Skupno družbeno organiziranje s skupnim ozemljem in skupnim imetjem sestavlja pleme. Le v redkih primerih so bila v sestavi velikih družin gospodinjstva iz drugih plemen, denimo v kriznih razmerah, ko se je za tako skupno življenje odločilo bratstvo ali pa pleme.

Pleme ali sorodstvo so vsi tisti, ki izvirajo iz skupnega očeta, ki se štejejo po kolenih in se imenujejo med seboj bratje in sestre. Pleme izvira iz skupnega rodu, torej od očeta. Bratje so v istem rodu brez izjem (Skenderbegov kanon 2004, 117).¹²

Pleme se deli na bratstvo, bratstvo na rodove, rod pa na domačije. Bratstvo je sorodstvo, ki izhaja iz enega ognjišča. Rod pa izhaja iz skupnega bratstva (Skenderbegov kanon 2004, 117).

Za albansko tradicionalno družbo sta značilni dve vrsti družin, velike in male patriarhalne družine, s samosvojo organizacijo notranjega življenja in močno recipročno ekonomsko povezavo med družinskimi člani. Albansko veliko družino (*shtepi e madhe*) Črnogorci imenujejo *dom, kuća*, Srbi pa *zadružna kuća, porodična zadruga* ali *zadruga* (Berishaj 2004, 23).

Institucija pobratenja ima živo in osrednjo funkcijo v strukturi družbe, v kateri vladajo plemenski odnosi. Posameznik v razmerah plemenske izključenosti in medsebojne nestrpnosti ne more obstajati brez dobro organiziranih družbenih skupnosti na določenem ozemlju. Temelj za obstoj skupine je vsekakor krvno sorodstvo. Kjer ga ni, se nadomesti z imitiranjem sorodstva, s pobratenjem. Korenine pobratenja segajo globoko v družbeno organizacijsko strukturo, elementi te institucije pa se obdržijo toliko časa, kolikor obstaja taka organizacijska struktura družbe. Da je pobratenje kot institucija posledica plemenske družbe in izraz konkretnih človeških potreb, nam potrjuje dokaj odklonilen odnos do religij. Cerkev je zelo radikalno nastopila proti pobratenju na območjih z veroizpovedno mešano populacijo (ker je pobratenje med katolikom, pravoslavcem ali muslimanom porušilo versko čistost). V albanskem običajnem pravu je bilo pobratenje med posamezniki različnih veroizpovedi zaželeno, in to zaradi ustvarjanja družbene kohezivnosti, notranjega miru ter prekinitve krvnega maščevanja. Postopek, ki ga posameznik pri pobratenju izvede, ne zavezuje samo njega, temveč tudi kolektiv ki mu pripada.

Kadar dva moška (ali dve ženski) spijeta kri drug drugega, se pobratita (Skenderbegov kanon 2004, 121).

V večini primerov se pobratita družini, ki sta bili sprti ali sta druga drugi dolgovali kri, da bi med seboj sklenili mir (Skenderbegov kanon 2004, 121).

Poleg dejanske povezave dveh posameznikov, preko njiju pa dveh bratstev, se s pobratenjem doseže še več, celo povezava med dvema in več antagonističnimi plemeni. Da je pobratenje centripetalna sila znotraj plemenske strukture družbene organiziranosti, potrjuje dejstvo, da se različne antagonistične sile v družbi ob nesoglasjih in spopadih zatečejo h konceptu pobratenja kot osnovnemu zagotovilu za prenehanje vzajemnih spopadov.

¹² Več o kanonizaciji življenja pri Albancih in Skenderbegovem kanonu v nadaljevanju.

Bajrak

Bajrak je tradicionalna politična in administrativna entiteta na območjih, poseljenih z Gegi (torej severna Albanija in Kosovo). Zanimivo pri bajraku je, da je bil osnovan na teritorialnem načelu, ne klanskem; tako se je več manjših klanov lahko nahajalo znotraj enega bajraka, ravno tako pa je kak večji klan lahko zavzemal več bajrakov. V skupščino bajraka so bila vsa gospodinjstva dolžna imenovati vsaj enega moškega predstavnika. Predstavnik je v skupščini vodil razsodnik, skupščine bajraka pa so ponavadi organizirali dvakrat letno, spomladi in jeseni. Poglavar bajraka se je imenoval bajraktar, kar je bila privilegirana in spoštovana funkcija, saj je lahko bil izbran le iz najzaslužnejše družine, pogoj pa je bilo njeno bogastvo. Zasedba funkcije bajraktarja je družini, iz katere je bil izbran, omogočila dokaj dobro plačo in dedovanje funkcije.

4.2 Norme in vrednote

Medtem ko so družbene norme sprejeta pravila, standardi in vedenjski modeli, so vrednote globoko zakoreninjene ideje, ki so brez norm, vse pa usmerjajo družbeno življenje. Že od Rousseauja dalje razlagamo družbeno pogodbo kot splošno sprejeto razmerje med družbo in posameznikom, njunimi pravicami in obveznostmi. Navedena pogodba je lahko prevladujoče individualistična, kot velja v ZDA, ali kolektivistična, kot na primer v številnih daljnovzhodnih državah (ali na Kosovu, kar bom utemeljila v nadaljevanju), lahko pa je splet enih in drugih sestavin. Enostaven primer koristnosti in uporabnosti poznavanja tega duha; nove postopke, ki zmanjšujejo uporabo energije, bomo v kolektivistični državi predstavili kot družbeno koristne, v bolj individualističnih pa bomo poudarjali zmanjševanje stroškov in večanje dobička. Ravno tako ne moremo mimo naslednjih vprašanj: ali je trg pripravljen na spremembe (na primer nove izdelke in storitve) in odnos lokalne populacije do izdelkov, ki so tujega izvora (ta je lahko nasprotujoč oziroma ksenofobičen ali pa poveljujoč oz. ksenofiličen, ko je že država izvora kakega izdelka lahko referenca za njegovo kakovost, zanesljivost in podobno).

Če zaročenka zapusti zaročenca in gre z drugim brez vednosti staršev, morajo njeni starši po kanonu doseči, da je ne bodo sprejeli v hišo niti v dobrem niti v slabem, fantovi družini pa ne dolgujejo krvi. Dekletovi starši so dolžni vrniti vse, kar jim je zanj dala fantova družina, tudi denar za njeno opravo (Skenderbegov kanon 2004, 141).

Če zaročenkini starši opazijo, da hoče njihova hči pobegniti z drugim, so jo dolžni odpeljati k njenemu zaročencu in mu izročiti naboj zanj.¹³ V tem primeru jim mora

¹³ Izročiti komu naboj pomeni dvigniti roke od neke osebe in privoliti v njen uboj brez maščevanja nad osebo, ki to opravi. Naboj izroči oče za svojega otroka, glava družine za družinskega člana in plemo za plemenskega člana (2268 in 2270. točka Skenderbegov kanona 2004, 239).

zaročenčeva družina zagotoviti, da bodo z njo ravnali korektno. Če zaročenec ubije zaročenko na begu z drugim, se zanjo ne maščujejo, če so njeni starši dali zaročencu nabož zanjo, drugače pa so v krvnem maščevanju. (Skenderbegov kanon 2004, 141).

4.3 Kanonizacija življenja pri Albancih

Albansko običajno pravo je celota nenapisanih norm, ki so se ohranile v albanski tradicionalni družbi. Te norme so urejale družbene in pravne odnose v različnih življenjskih situacijah. V literaturi albansko običajno pravo velikokrat istovetijo s Kanonom¹⁴ Leke Dukagjinija, čeprav so poleg tega znani še naslednji kanoni: Kanon Gora (*Kanuni i Maleve*), Kanon Laberije ali Papa Zhulia, kanon Cermenike (*Kanuni i Cermenikas*), ter Skenderbegov kanon. Temeljna načela vseh albanskih kanonov so skupna: enakost vseh ljudi po krvi (to načelo se je na primer strogo apliciralo pri krvnem maščevanju, saj so pred kanonom vsi enaki), koncept posameznikove in kolektivne časti, ter *besa* (obljuba).

Pojav kategorije albanskosti kanona je pravzaprav pomenil nadomestek za nepriznavanje tujih, vsiljenih zakonov. V kanonu se skoraj ne pojavlja, oziroma se le bežno omenja, uporaba tujih zakonov, ki so se namerno ali nenamerno vključevali v albanski način življenja in našli dovolj prostora za lastno funkcioniranje. Pozneje so vsem tem »tujim« normam dodali albanski pridevnik in čez čas so postale norme albanskega običajnega prava.

Albansko običajno pravo je nastalo kot izraz nepriznavanja tujih zakonov in je kot takšno bilo usmerjeno proti vsakršnemu podrejanju, hkrati pa je služilo kot branik pred tujimi vplivi v notranji družbeni organizaciji. Vendar je po drugi strani treba zapisati, da se je dovršen del albanskega običajnega prava kodificiral v prostoru, kjer islamizem ni bil globoko ukoreninjen v albansko družbeno tkivo.

Kodifikacija albanskega običajnega prava je imela poleg osnovne funkcije, tj. same kodifikacijske funkcije, še drugo – dokazovanje ilirsko-albanske kontinuitete.

Koncept časti, posameznikove in kolektivne

Čast in osebno dostojanstvo sta pri vseh Albancih, kjer koli živijo (bodisi na severu ali na jugu) nad vsemi družbenimi vrednotami. Po albanskem običajnem pravu je čast definirana kot dolžnost in zahteva, da se v vsakem trenutku spoštuje pravičnost, in se s tem nasprotuje vsakršnemu nasilju.

Čast je individualna. Vsak človek ima svojo čast (zase) in nihče je nima pravice vzeti drugemu. Odvzeta čast je po albanskem običajnem pravu sankcionirana: »Kdor

¹⁴ Beseda kanon izhaja iz grščine in pomeni mero, v našem primeru pa nenapisano in pozno kodificirano pravo, po katerem se je ravnala celotna albanska tradicionalna družba. V množici albanskih kanonov naj bi bila skupna podlaga za vse Kanon Leke Dukagjinija (Berishaj 2004, 14).

vzame čast drugemu, ga lahko ubijejo ali mu oprostijo«. Za človeka, ki mu je bila vzeta čast, kanon pravi: »Bolje da umre, kakor da živi naprej s takim bremenom«.

Čeprav je čast individualna, je tesno povezana tudi s častjo kolektiva. Solidarnost v albanski tradicionalni družbi je bila zelo potencirana, tako da je bil vsak pripadnik te družbe odgovoren za početje njenega posameznika. Ta nenapisana norma še danes funkcionira v albanski družbi, saj je ohranila svoja tradicionalna načela. Posameznika, ki ni postavil časti na prvo mesto, so zaničevali vsi.

Kanon predvideva, da junak izgubi čast, če:

- mu kdo vpričo drugih reče, da laže;
- ga kdo vpričo drugih užali, pljune ali udari;
- kdo krši njegovo dano *beso*;
- kdo posili ali mu zapeljuje ženo;
- kdo žali gosta ali delavca v njegovi hiši;
- kdo vlomi v njegovo hišo ali hišno okolico;
- kdo brez njegove privolitve sede na njegovo mesto.

Besa

Junaštvo in čast kot del družbene in kulturne vrednote pa nista ločena od druge, prav tako dominantne vrednote, ki je dolgo časa veljala in še velja pri Albancih, to je *besa*. Gre za etično-moralno kategorijo in osnovno vrednost albanskega običajnega prava. Bila je osnovno načelo in regulator družbenih odnosov v albanski tradicionalni družbi. Kdor je dal *beso* (obljubo), je namreč prevzel obveznost, da jo izpolni.

Balada o *besi* je postala del ljudske mitologije; v njej Albanci prepoznavajo elevacijo (dvig) koncepta *bese* v metaforo uspešnega, tradicionalnega funkcioniranja družbe. Balada opisuje Konstantinov odnos do sestre, ki so jo poročili nekam zelo daleč, in materi dano *beso*, da jo bo pripeljal vsakič, ko bo hotela videti svojo hčer. Po dolgotrajnih bojih na albanskih tleh mati izgubi vseh sedem sinov, tudi najmlajšega sina Konstantina.¹⁵

Ta je obljubil, je dal *beso* svoji materi, da bo pripeljal Doruntino. Materina objokovanja ob grobovih njenih sinov in posebej ob Konstantinovem grobu so dolga:

»Konstantin, preklet bodi, kje je tvoja besa, ki si mi jo dal? Besa je tvoja pod zemljo žal ...« (Berishaj 2004, 70).

¹⁵ Najmlajši sin v družini ima posebno mesto v hierarhiji. Manifestativno se ve, kaj mu pripada, torej isto kot vsem moškim članom, ampak njegov stvarni položaj pridobi poseben pomen, ker je izmed vseh moških otrok prav on tisti, ki je dolžan skrbeti za starše, njemu pripada vloga »skrbnika v zadnjih dneh njegovih staršev«. Njemu je dodeljena funkcija razvajenca in izvrševalca družinskih potreb.

Pisec balade svojemu delu dodeli mitološko kategorijo. Konstantin vstane od mrtvih (zaradi dane *bese* materi in sestri, da jo bo pripeljal vsakič ko bo mati hotela) in pripelje Doruntino na obisk. Lepšega in hkrati bolj dramatičnega prikaza *bese* ne bi mogli najti.

Zapovedi glede kupoprodaje, oblikovanja cen, kraj in laganja

Prodajalec vedno hvali svoje blago, kupec pa se odloča (Skenderbegov kanon 2004, 204).

Poleg čisto navadnih in tudi v našem okolju sprejemljivih splošnih obligacijskih zapovedi (na primer o ravnanju z aro, ki v primeru, da si kupec premisli, ostane prodajalcu, ali pa o tem, da če se izkaže, da je kupljeno blago tuja lastnina, mora prodajalec kupcu vrniti denar ali pa mu priskrbeti enako novo, prvo pa dobi lastnik), kanon zapoveduje tudi nekatere bolj »eksotične« zapovedi. Tako na primer gospodar ne more prodati svoje zemlje brez soglasja bratstva ali plemena; vdova, ki je hkrati gospodinja in ima mladoletnega sina, tudi ne dokler ta ne odraste. Glede prodaje živali kanon določa, da se mula, konj in osel vedno prodajajo brez vrvi, pri tem pa ni pomembno, ali so živali podkovane ali ne. Izročilo pravi, da če pride do prodaje z vrvjo, to ne prinaša sreče za domačo živino. Ravno tako je treba prodati posebej sedlo za konja in osla, gospodar ki namerava prodati žival, pa mora izpuliti nekaj njenih dlak in jih pustiti v hlevu; to je znak, da bo kmalu kupil drugo.

Ko se po prodaji zemlje pije kavo, se ne sme nihče več pritožiti zaradi kupoprodaje (Skenderbegov kanon 2004, 203).

Skenderbegov kanon določa krajo kot odvzem neke stvari nekemu drugemu brez njegove vednosti, z namenom, da si jo prisvoji. Ponovno gre za nam zelo podobno razumevanje, saj slovenski kazenski zakonik v svojem 211. členu določa tatvino kot »kdor komu drugemu vzame tujo premično stvar z namenom, da si jo protipravno prilasti, se kaznuje z zaporno kaznijo do treh let«. Podobnost je zaznati tudi v kanonskem določilu, da je oseba, ki je kupila ukradeno stvar in ni vedela, da je ukradena, v primeru, da se najde njen pravi lastnik, dolžna stvar vrniti lastniku, tat pa je dolžan plačati osebi, ki je prodala ukradeno stvar toliko, za kolikor jo je ta prodala. Če pa kdo na trgu kupi ukradeno stvar, za katero se šele pozneje izkaže, da je ukradena, ne dolguje ničesar, razen prisege, da ni bil seznanjen s tem, da je bila stvar ukradena.

Kanon posebej omenja laganje in določa, da tisti, ki se zlaže odrasli osebi pri nakupu ali prodaji, ni dolžan vrniti ničesar, medtem ko je treba takoj vrniti vse, če gre za neprišteveno osebo ali otroka.

Krvno maščevanje

Kdor koga ubije, je v krvnem maščevanju z vsemi družinskimi člani moškega spola ubitega. Čas zastaranja krvnega maščevanja se po kanonu nikoli ne izteče, temveč se

prenaša iz roda v rod. Še več, če kdo podeduje ali kupi zemljo umrlega, ki je bil dolžan kri in se nad njim niso maščevali, je sam dolžan kri. Omejitve pa obstajajo glede spola (nad žensko se namreč ne sme maščevati, ne glede na njeno starost ali duševno zdravje), starosti (ravno tako se ne sme ubiti otroka) in »poštenosti« (maščevanje se ne sme izvršiti v spanju. Če se to kljub temu zgodi, je maščevanje sicer opravljeno, ni pa pošteno (enako velja pri uboju moškega otroka).

Rana s puško kakor tudi pohabljenje veljata kot polovica krvi. Rana z nožem ali sekiro velja kot tretjina krvi (Skenderbegov kanon 2004, 121).

Kri se lahko tudi odpusti, saj ima družina ubitega pravico, da se ne maščuje storilcu, torej da mu odpusti. Nima pa pravice odpustiti, če v hiši ubijejo gosta ali žensko, ki je poročena z družinskim članom. Zanimivo je tudi kanonsko določilo, da je v primeru, če žival napade človeka in ta zaradi tega umre ali je pohabljen, lastnik živali v krvnem maščevanju. Če pa žival koga rani ali pohabi, je lastnik živali dolžan ranjenemu plačati zdravljenje in izgubljene delovne ure.

V primeru uboja med družinskimi člani kanon ne predpisuje krvnega maščevanja, temveč tako družino označi za prekleto in nalaga vasi ali *bajraku* možnost, da morilca izžene oziroma ga javno ustrelji.

V krvnem maščevanju nisi, če koga ubiješ z nabojem, ki ti ga je dala njegova družina, če vas ali *bajrak* ubije svojega člana zaradi kršitve zakonskih določb in norm, če ubiješ tistega, ki ga najdeš v postelji s svojo hčerko ali ženo, ali če ubiješ svojega otroka (Skenderbegov kanon 2004, 277).

4.4 Tradicionalna razumevanja danes?

V prejšnjem poglavju opisan način življenja je bil torej urejen z normami splošnega prava, s pomočjo katerih je bilo predpisano krvno maščevanje, razni nesorazumi, kraje in drugo. V določenem družbeno-zgodovinskem in političnem trenutku je tak način življenja izdelal svojo ustrezno družbeno nadgradnjo, ki se izraža v različnih etnoloških in juridičnih pojavih, kot so: svet plemenskih starešin in poglavarjev, krvno maščevanje in sprava, obljuba, gostoljubje, eksogamija, ljudska zborovanja vseh odraslih moških, na katerih so sprejemali odločitve o raznih gospodarskih in družbenih problemih in podobno. Šlo je pravzaprav za pravne institucije, ki so jih uporabljali, in so živele ob pozitivnih zakonih državnih oblasti. Opisane družbeno-pravne ustanove plemenske družbene nadgradnje so se pri Albancih v Jugoslaviji, torej na Kosovu, obdržale kot rudimentarni ostanki celo do konca druge svetovne vojne (Altimari 1984, 230).

Ena od oblik patriarhalnega načina življenja, ki pa je še vedno prisotna (predvsem v ruralnem okolju), so velike, številne družine z več člani (družinske zadruge), v prejšnjem stoletju sicer znane tudi drugim balkanskim narodom. V takih družinah ima glavno besedo gospodar, glava družine ali pater familias. Je nominalni lastnik vseh družinskih nepremičnin in premoženja, njegovim ukazom pa se brezpogojno podrejšajo

vsi člani družine. Gospodar odloča o ženitvi in možitvi odraslih članov. Razdeljuje delo, zastopa družino v zunanjih odnosih do družbe in organov oblasti, družina je tako istočasno družbena in gospodarska celota. Dohodki in poraba so skupni. V njih velja točno določen odnos med člani, zlasti odnos med starejšimi in mlajšimi, saj se otroci in tudi mlajši odrasli člani brez besed podrejajo starejšim, jih spoštujejo in ubogajo. Zunaj kolektiva, pri delu, v šoli, na poti in sploh, kadar niso doma, morajo vsi člani paziti na to, da ne škodujejo ugledu svoje hiše, ker se vsako njihovo pravilno ali slabo ravnanje šteje kot ravnanje vsega družinskega kolektiva, v katerem vlada načelo »vsi za enega, eden za vse« (Altimari 1984, 232).

Pri manjših ali srednjih družinah (do 30 članov) je gospodar v glavnem oče, ali kadar je zakonskih parov več, najstarejši član oziroma kdo drug, ki je najbolj priden, najbolj bister in najbolj prizadeven, in ima torej tudi največjo avtoriteto. V velikih družinah z več člani, v katerih živi tudi po nekaj generacij, pa izbirajo gospodarja (*zot shtepie*) med vsemi odraslimi moškimi člani. Po pravilu to ni najstarejši moški, temveč najuglednejši, najpametnejši.

Včasih ima gospodar tudi svojega pomočnika, še posebej pri kolektivih nad 100 članov. O vsem, kar dela, se gospodar posvetuje z neformalnim hišnim svetom (vsi odrasli moški). Med drugim tudi vodi skupno blagajno (vse dohodke je treba izročiti njemu), nanj je vknjiženo celotno imetje v nepremičninah. Navzven predstavlja svoj kolektiv in varuje njegove interese, sprejema goste, se zadolžuje ali daje posojila, ob večerih pa tudi za prav vsakega člana kolektiva določi zadolžitve za naslednji dan.

Delitev dela obstaja tudi pri ženskah. Delo razdeljuje gospodinja, navadno najstarejša ženska v velikem domu (družini), včasih pa je to lahko tudi kaka druga, mlajša, a marljivejša ženska. Ima svojo pomočnico. Gospodinja odloča, kaj bo za kosilo, kaj bo za večerjo in drugo. Kadar pridejo gostje, se gospodinja o hrani posvetuje z gospodarjem družine in oba skupaj odločita, kaj bodo gostu pripravili za jesti. Gospodinja določa ženskam hišna dela.

Deljene pa so tudi pravice in dolžnosti vseh ostalih članov kolektiva. Dolžni so zastopati interes velikega doma (družine), ki je pred individualnim interesom. V rodbini imajo zagotovljeno prehrano, stanovanje in obleko. Vsak član se ženi ali moži in ga tudi pokopljejo na račun kolektiva. Vsak par pa ima svojo sobo, imenovano *qiler*.

V velikih družinah kosijo posebej moški, posebej ženske in posebej otroci. Pri otroški jedilni mizi mora vedno biti ženska, ki pazi na otroke. Navado zajemati hrano iz ene skleda počasi opuščajo. Gospodar deli meso pri moških, gospodinja pri ženskah. V velikih rodbinskih skupnostih potrošno blago (na primer volna, predivo, bombaž in sadje) delijo ne po številu zakonskih parov (ožjih družin), ampak po številu vseh članov, to je po glavi.

Obstaja nekaj razlogov, zaradi katerih se je velika družina pri Albancih obdržala tako dolgo. Osnovni razlog je brez dvoma ekonomski. Družinske skupnosti imajo

navadno v lasti najboljše zemljo, imajo precej veliko število drobnice in druge živine, imajo več delovne sile. Njeni člani se počutijo bolj zavarovani v ekonomskem in eksistencialnem smislu, delitev velikega doma bi jih naredila revnejše. Naslednji razlog izhaja iz družbeno-zgodovinskega faktorja. Do konca prve svetovne vojne, kakor tudi v času turške vladavine, je bila oblast slaba. Čutiti je bilo negotovost, vsaka hiša se je morala varovati sama. Velikim družinskim skupnostim se je bilo lažje upreti napadom in turškim kazenskim pohodom. V teh družinah je bilo na desetine oboroženih moških, ki so se hrabro bojevali proti navalom tujcev, pri tem pa so jim dobro služile znane albanske kamnite trdnjave s strelnimi linami.

Večstoletno suženjstvo pod Turki in dejstvo, da niso imeli najosnovnejših državljskih pravic v stari Jugoslaviji, je vplivalo na to, da so se Albanci umaknili in zaprli v svoj etični krog, da so še naprej živeli na patriarhalen način, po tradicionalnih načelih, da bi bili kar najmanj izpostavljeni tujim vplivom. Ljubosumno so ohranjali svoje nacionalne tradicije, zgodovinske osebnosti, tudi s pomočjo epske pesmi.

4.5 Religija

Religije obravnavajo zelo različno in opravičujejo dejavnosti posameznikov, nekateri avtorji celo povezujejo gospodarske dosežke kultur v korelaciji z religiozno sestavino, o čemer bom več pisala v naslednjem odstavku. Ne glede na to pa je splošno znano, da nekatera verstva zavračajo uporabo in s tem tudi prodajo nekaterih izdelkov; kadar na primer podjetje izvaža govedino in perutnino v islamske države (seveda svinjine ni treba niti omeniti), mora biti ta zaklana po posebnem postopku, imenovanem *halal*, sicer ni pričakovati uspeha. Prav tako velja v teh državah strogi post med dolgotrajnimi prazniki (*ramadan* – ponavadi v septembru, točen datum vsako leto posebej določijo najvišji verski dostojanstveniki), kar ne vpliva negativno le na porabo in potrošnjo v teh deželah v tem času, temveč tudi na storilnost zaposlenih.

Po drugi strani pa lahko imajo prazniki in z njimi povezano obdarovanje tudi pozitivno vlogo na mednarodno poslovanje, kot so na primer predbožične razprodaje. Tako je poznavanje verskih praznikov in navad obdarovanja v povezavi z njimi nadvse pomembno za načrtovanje na primer prodajnih akcij, potovanj in podobnega. Ob tem pa na koncu ne gre prezreti, da so lahko v versko mešanih državah religije tudi podlaga za politične nestabilnosti, partikularizem, tribalizem ali pa so celo iniciatorji pristnih oziroma navideznih verskih spopadov.

Na prostoru nekdanje Jugoslavije je Slovenija glede indikatorjev razvitosti najbolj odstopala od drugih republik, bila je namreč najrazvitejša, medtem ko je v drugi smeri podobno izrazito odstopalo Kosovo (najmanj razvito področje nekdanje Jugoslavije). Sloveniji je bila najbližje Hrvaška, Kosovu, ki je najbolj izstopalo v smeri nerazvitosti, pa je bila najbolj podobna Makedonija. V grobem je moč govoriti o razvrščanju na osi severozahod – jugovzhod, ki je pomenila nekakšen kontinuum od razvitih republik k

nerazvitim republikam. Hkrati s tem je na isti osi možno opazovati tudi kontinuum od nizkega do visokega obsega ideološke pravovernosti, temu pa lahko dodamo še vzporednico, ki povezuje katoliško regijo na severozahodu in pravoslavno regijo na jugozahodu.

To nam omogoča hipotetično sklepanje, da v deterministični splet, ki je povzročal razlike med republikami glede ideološke zavesti, lahko vključimo poleg stopnje razvitosti tudi prevladujoči tip veroizpovedi. Pri tem pa ni mišljena le veroizpoved kot cerkvena religioznost, pač pa celota kulturno-civilizacijskih razsežnosti, načina življenja, ki je bila povezana z določenim religijskim sistemom (Hafner Fink 1994, 165).

Islam na Kosovu

Albanci so sprejeli krščanstvo – *arijanstvo* (po misijonarju Arijsu iz Aleksandrije, kasneje imenovano *bogomilstvo*) že v 4. stoletju. Med vsem zgodovinskim razvojem so Albanci po svojem prepričanju ostali arijanci – bogomili – islamisti, saj se načela arijanstva – bogomilstva v svojem bistvu skladajo z načeli islamizma, so enaka – to je verovanje v enega boga, verovanje v Alaha. Arijanizem ali bogomilstvo kot ideologija je bilo pravzaprav pravo krščanstvo ali islamizem. To je bila ideologija množic ljudi. Bila je monoteizem, katerega cilj je bil združevati ljudi ne glede na njihovo etnično in raso pripadnost; njegovo načelo je bilo popolna enakopravnost vseh ljudi v vsakem pogledu. Katolicizem, ortodoksizem in deformirani islam pa so postali ideologije cesarjev, kraljev in princev, torej vladajočega razreda, in so kot taki delovali v korist aristokracije, oziroma so si prizadevali, razbiti in izkoriščati delovne ljudi. Z drugimi besedami, postali so protiljudske ideologije; postali so resnični izkoriščevalci ekonomskega in psihičnega potenciala ljudi v celoti.

V času rimske, bizantinske in srbske oblasti so se bili Albanci prisiljeni opredeliti za katolike in pravoslavce, še posebej na Kosovu pa za ortodoksno veroizpoved, saj je bilo Kosovo nekaj stoletij pod ortodoksno bizantinsko in srbsko oblastjo. Toda Albanci so v podzavesti povečini bili in so ostali arijanci ali bogomili.

Ob nastopu turške oblasti, ko se je islamizacija širila kot ideologija svobodoljubnih množic, so Albanci v velikem številu »odpadli od« ortodoksizma in katolicizma ter prešli v islam. Vendar se Albanci s tem, ko so sprejeli islam, niso slepo podredili sultanu – kalifu (uradni voditelj islamske veroizpovedi) in tudi ne vladajočemu turškemu razredu. Je pa islam najprej sprejela albanska aristokracija, predvsem zato, da bi ohranila svoje posesti in da bi si celo pridobila večje privilegije v turškem vojaško-birokratskem aparatu.

Albansko menjavanje religij – oportuno dejanje?

Albanci so prešli v islam tudi zato, da bi ohranili svojo zelo bogato in staro tradicijo oziroma svojo nacionalno identiteto. Ker je pravoslavna vera na Balkanu sčasoma postala nacionalna vera Grkov, Srbov, Makedoncev, Bolgarov, Črnogorcev, nikakor pa ne tudi Albancev, katoliška vera pa nacionalna vera Hrvatov, Slovencev in drugih, so bili Albanci v nevarnosti, da se popolnoma asimilirajo s slovanskimi narodi in Grki. S tem ko so sprejeli islam, se Albanci niso asimilirali s Turki, temveč je islam na tem delu Balkana postal v nekem smislu nacionalna vera Albancev. Tako je na severu Albanije in Kosovu ostalo v katoliški veri zelo malo Albancev, pravoslavcev pa sploh ni, ker so se Albanci, ki so ostali zvesti pravoslavju, asimilirali s Srbi in Črnogorci.

Po svojem psihološko-filozofskem prepričanju so Albanci ves čas ostali arijanci – bogomili – islamisti. Kadar jim je pretila nevarnost z zahoda ali severa, so se proglasili za katoličane, če pa je nevarnost prišla z juga ali vzhoda, so se šteli za pravoslavce; toda doma so se največkrat obnašali nezavedno tradicionalno: arijanistično – bogomislko – islamistično. Videti je, da so se Albanci, skladno z imperativom časa, izrazili zdaj kot pravoslavci, zdaj kot katoličani.

Srbska pravoslavna cerkev na Kosovu

Različnim tolmačenjem in tezam o zgodovini prostora pa je skupno priznavanje nespornega zgodovinskega dejstva, da se je na širokem območju Kosova in Metohije ohranjala kontinuiteta srbskega naroda, ves čas: od zgodnjega srednjega veka do propada srbske države, in da je bilo vse ozemlje današnjega severnega Kosova poseljeno s srbskim prebivalstvom, ob tem pa so se tudi številne planšarije, vlaške tradicije v hribovitih krajih, postopoma posrbile.

Zato ne preseneča, da Kosovo ostaja pomembna središčna srbska pokrajina tudi v cerkvenem življenju. V Peći je že od leta 1253 sedež neodvisnega srbskega *arhiepiskopa*, od leta 1346 pa patriarha. Pozornost zbuja velika koncentracija srbskih cerkva in samostanov, ki naj bi jih bilo preko 200. Med njimi so ogromni dinastični mavzolej in bivališča; Banjska, Gradac, Gračanica, Dečani, Arhangeli. To so središča duhovnega življenja, v katerih se krepita in ohranjata nacionalno izročilo in zavest o pripadnosti krščanski, bizantinski civilizaciji.

V številnih kosovskih samostanih so vse do 18. stoletja nastajale rokopisne knjige ter pomembna dela stare srbske književnosti, ter temelji nekaterih nacionalnih pravoslavnih kultov, namenjeni predvsem tistim svetnikom, katerih relikvije so bile v kosovskih samostanih.

Pomembno vlogo pri sprejemanju bizantinske književnosti prek svetogorskih južnoslovanskih prevodov so prispevale tudi kosovske samostanske prepisovalnice v 13. in 14. stoletju, pa tudi pozneje (Dečani na primer, zlasti v 16. stoletju).

Sicer pa srbsko pravoslavno cerkev na Kosovu vodi škof Artemije s titulo »škof Prizrena in Raške«, ki pa je pri svojem delovanju podrejen poglavarju, metropolitu Pavlu, s sedežem v srbskem glavnem mestu Beograd.

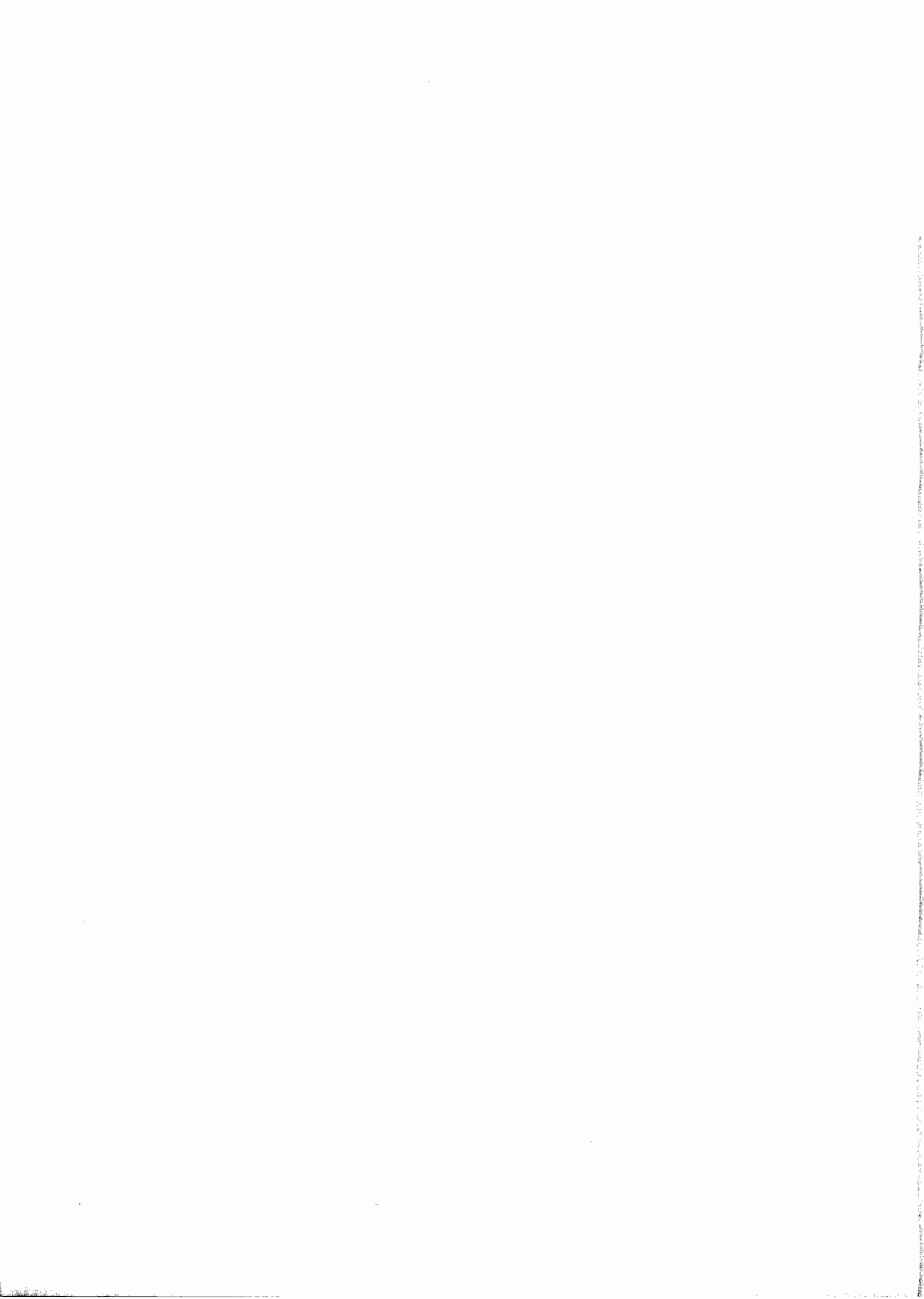
4.6 Vzgojni in izobraževalni sistemi, umetnost in estetika

Iz različnih opredelitev kulture izhaja, da je ta priučena, ne dedovana in da izhaja iz družbenega okolja, ne pa iz genov. Z dednostjo so skušali pojasnjevati stabilnost razlik med kulturami posameznih skupin – in so premalo upoštevali vpliv učenja od prejšnjih generacij (Tavčar 2000, 39), kar daje posebno težo vzgojno-izobraževalnim sistemom in ustanovam, ter procesom samoizobraževanja. Nekoč je bilo na primer merilo izobrazbe stopnja pismenosti, pri čemer so številke povedale vse; na Švedskem 100 %, v Čadu 18 % (na Kosovu v novejšem času ocenjena na 91 %).

V času turške nadoblasti Albancem ni bilo dovoljeno, da bi se izobraževali v svojem maternem jeziku, kot je to bilo dovoljeno drugim narodom, na primer Srbom, Grkom, Bolgarom, Vlahom, Židom in Arabcem. Prav tako jim ni bilo dovoljeno imeti svojih nacionalnih šol, uničevali so jim knjige, napisane v albanščini. Na ta način, s pomočjo islamizacije, si je turško cesarstvo prizadevalo navezati nase bojevite in vitalne Albance. To je pomenilo, da so se Albanci morali izobraževati v turških šolah in univerzah, kjer je pouk potekal le v turščini, srbščini in perzijščini ter v arabski pisavi. To so bile verske, izobraževalne in znanstvene ustanove, iz katerih pa so izhajali številni albanski omikanci in znanstveniki visoke stopnje: Zagonos Paša iz Vučitrna (sever današnjega Kosova) je bil varuh in glavni vzgojitelj sultana Mohameda II. Osvajalca, verjetno pa tudi Skenderbega Kastriota. Prav tako je bil iz Vučitrna sloviti zgodovinar, pisec, pesnik in sodnik, profesor Dželalzade Salih (1499-1570). Nadalje je znan pesnik Mesihi iz Prištine, ki slovi po svojem pesniškem delu Mesihi Divani (Mesihijeva knjiga pesmi).

Tudi izmed Albancev iz Peći (na zahodu današnjega Kosova) izhaja mnogo uglednih osebnosti. Med njimi ugledni profesor Ipekli Mehmet Efendija, pisec Jahja Dukagjini in drugi.

V tem času pa so bili glede izobraževanja otroci katoliških Albancev v še težjem položaju. Niso imeli organiziranega pouka niti v albanščini niti v kakem drugem jeziku. V 15. in 16. stoletju so bili katoliški duhovniki popolnoma nesposobni; med njimi so bili celo nepismeni. Tudi zaradi tega so ljudje izgubili zaupanje vanje in so na veliko prestopali v islamsko religijo.

5 POSLOVNE NAVADE NA KOSOVU

V prejšnjem poglavju sem skušala predstaviti bistvene značilnosti tradicionalne albanske družbe kot take, v nadaljevanju pa se bom bolj osredotočila na nekatere poslovne vidike, pogojene s kulturnimi značilnostmi kosovske družbe. Ker lahko v poslovnem svetu včasih ena sama poteza odloča o dobljenem ali izgubljenem poslu, je poznavanje poslovne kulture okolja, v katerem potekajo aktivnosti, seveda bistvenega pomena. Že na primer vedeti, kako se ustrezno predstaviti, včasih ni tako samoumevno – ali se s sogovornikom na Kosovu rokovati, objeti ali poljubiti? Nadalje, kako poteka proces sprejemanja odločitev, kaj pričakovati od poslovnega sestanka, kako okolje sprejema poslovno žensko, kako potekajo pogajanja ali pa kakšna je vloga obdarovanja, so le nekatera vprašanja, ki se nam porajajo. Odgovori nanje nam lahko prihranijo vsaj kakšne neprijetne zadrege, da o poslovni škodi, ki lahko v skrajnem primeru nastane zaradi nerazumevanja ali nepoznavanja kulturne dimenzije poslovanja, niti ne govorimo.

V poslovnem svetu se je ustalilo nekaj oblik družabnosti, ki imajo sicer enostavna pravila, vendar pa se ta v različnih okoljih nekoliko razlikujejo – drugačne so prednosti v družbi, drugačno je predstavljanje, pozdravljanje in ogovarjanje, drugačne so navade pri obiskih na domu in obdarovanje. Zato vedno velja univerzalno priporočilo, da je kljub vnaprejšnjim pripravam zelo modro v novem okolju čim več opazovati in spraševati, saj gostitelji to vidijo in vselej cenijo kot znak pozornosti in vljudnosti.

5.1 Socialne interakcije

Ponavadi stike s tujci navezujejo starejši Albanci, ki sprva tujce sprejemajo z zdravo mero nezaupanja. Na Kosovu je razširjena navada, da se tujcu kot znak vljudnosti in želje, da bi z njim začel pogovor, ponudi cigareto. Kadilec naj bi cigareto vzel in pri naslednji priložnosti sam ponudil cigareto. Nekadilec pa, ko mu je ponujena cigareta, položi desno roko na srce, se prikloni in opraviči, ker ne kadi, ali pa vzame ponujeno cigareto in si jo spravi. Ravno tako domačini ponudijo cigareto tudi v slovo po kratkem pogovoru.

Sicer pa je v navadi tudi rokovanje, ki ga kaj hitro nadomesti oziroma nadgradi še objem in dva poljuba na lice. To pomeni, da imajo sogovornika za dobrega prijatelja oziroma znanca, vendar ti poljubi praviloma niso pravi poljubi, temveč stik lica z licem sogovornika, najprej na eni, potem pa še na drugi strani.

Za razliko od poslovnežev iz Albanije, je med kosovskimi poslovneži razširjena navada menjave vizitk na začetku oziroma na koncu sestanka. Večina jih govori poleg albanščine tudi angleško in srbsko, v interakcijah s slovenskimi poslovneži pa ponavadi prevajalci niso potrebni, saj jim uporaba srbsčine ne predstavlja ovir.

Na obisk v zasebno hišo je zaželeno prinesiti manjše darilo, v nobenem primeru pa se ne sme pripeljati živali. Gost lahko pričakuje, da se bo gostitelj potrudil in pripravil bogato obloženo mizo z lokalnimi specialitetami in alkoholnimi pijačami. Na deželi je včasih še vedno v navadi, da se čepi ob nizki mizi, kjer ni stolov, je pa pri vstopu v hišo treba paziti, da gost ne stopi na prag. Ravno tako velja za slabo znamenje dotikanje hišnega štedilnika. Prepovedi, kot so uživanje svinjskega mesa in alkohola, na Kosovu niso tako izrazite kot v drugih državah s prevladujočo muslimansko kulturo, se pa bolj verne družine na Kosovu lahko držijo tudi teh pravil. Med obrokom ponavadi gostitelj ponudi gostu, da si vzame jedi. Takoj ko se neka jed poje, gospodinja brez poziva ponovno naloži hrano. Gospodar nazdravi gostu in izraža zdravice na zdravje gosta ter njegove družine. Seveda so gostovi komplimenti kuharskim umetnijam gospodinje prav tako dobrodošli kakor tudi vračanje zdravic na gostitelja, njegovo družino in deželo. Kritične izjave med jedjo niso zaželeni. Ko gost želi zaključiti z jedjo, pusti ostanke na krožniku. V bolj ruralnih območjih je včasih v navadi, da moški in ženske ločeno jemljejo jedi. Na mizi so pogosto zobotrebc, čiščenje zob pa je dovoljeno, če se to zakrije z roko. Po koncu obroka gostitelj ponavadi ponudi še sladico ali sadje in kavo, zadnja naj bi služila kot signal za skorajšnji gostov odhod. Tako kot za druge narode muslimanske vere, je tudi za kosovske Albance zelo pomembna čistoča notranjosti njihovih hiš, čemur polagajo posebno pozornost. Izjeme so včasih v stanovanjskih blokih in skupnih stanovanjih ali pa v skupnih vežah in notranjih dvoriščih.

V albanski družbi je prisotna navada obdarovanja ob številnih priložnostih, tipični primer je vsak obisk v zasebni hiši, ko je treba obdarovati skupnost ali družino, ki tu prebiva. Ob takih priložnostih so pogosta darila bonboniere, žganje ali vino, medtem ko ob povabilu na večerjo velja navada podarjanja nekoliko večjega darila. To je lahko skupno, od več gostov, lahko pa je tudi denar v kuverti. Sicer je izmed daril nezaželeno le podarjanje črnih oblačil, kajti črna oblačila, kava, sladkor in cigarete veljajo za darila pri pogrebih. Nikoli se ne odpira ali odvija daril v prisotnosti darovalca, obdarjenec mora pri naslednji podobni priložnosti darovalca obdariti podobno. Darila se ne sme zavrniti, lahko se ga le povrne s svojim darilom darovalcu.

V poslovnem svetu je za darila priporočljivo izbrati kakšna umetniška dela, na primer manjše slike, kipce in podobno, ki bodo po vsej verjetnosti oblikovali pisarno prejemnika. Če ima ta otroke, se lahko nekaj podari tudi njim (na primer čokolado), ravno tako ženi (na primer kos modnega oblačila, šal, ruto ali podobno). Albanska koda poslovnega oblačenja je podobna evropski, prisotnih je le veliko več živahnih barv, manj je formalnih poslovnih oblačil. Poslovne navade so pogosto manj striktno od evropskih. Poslovni sestanki so velikokrat na nenavadnih mestih, kot na primer v kavarnah, osebnih hišah oziroma med vožnjo s taksijem. Pogodbe se sklenejo tako ustno kot tudi pisno. Albanci niso navdušeni nad veliko papirja, in imajo rajši enostavne dogovore (JAPTI 2009).

5.2 Pogajanja

Pred vsakim vstopom na tuji trg je smotno čim bolj razumeti procese sprejemanja odločitev, značilnih za to posamezno državo ali družbo, z namenom ustrezne prilagoditve na obstoječe prakse. Tako je mogoče na primer pripraviti in uporabiti različne strategije v socialni interakciji z ljudmi v državah v razvoju, kjer so značilne bolj centralizirane strukture kot v razvitih državah, s prisotno decentralizirano strukturo v procesu sprejemanja odločitev. Kosovo je seveda tipični primer prve ureditve s tradicionalnimi (velikimi) družinskimi skupnostmi, oziroma družinskimi klani, kjer »poglavarji« družin in vodje klanov odločajo o vseh najpomembnejših zadevah. Za take družbe je tudi značilno, da značajske lastnosti neke konkretne osebe na določenem položaju vplivajo na odločitve, ki bodo sprejete, torej v takih družbah moč oziroma avtoriteta leži bolj na osebi kot pa na sami poziciji. Zato ne gre spregledati dejstva, da morda nek občinski uradnik z možnostjo odločanja v neki zadevi ni le občinski uradnik, ampak tudi pripadnik določene družine, določenega klana in tako naprej, na vrhu katerega so tisti, ki odločajo o vsem oziroma imajo svoja mnenja, ki jih je treba upoštevati.

Navadno je v državah v razvoju, pri čemer Kosovo ni nikakršna izjema, nekaj vplivnih posameznikov – na različnih položajih, ki so se izobraževali na univerzah zahodnega tipa, ali pa so tam celo študirali. V našem primeru to velja tudi za Slovenijo: torej govorimo o tistih, ki so živeli, se izobraževali, delali, imeli svojce in podobno v Sloveniji. Zato bi bilo oportuno skušati navezati stike ravno s takimi osebami in se pogajati prav z njimi. Lahko pričakujemo, da bodo ti bolj seznanjeni z modernimi poslovnimi praksami in zaradi tega tudi bolj previden.

Kot v vseh medkulturnih situacijah je tudi v mednarodnem poslovanju zaželeno intuitivna občutljivost v smislu sposobnosti empatije z lokalnimi poslovneži. Brez nje ne pridemo do pravih pričakovanj in nato ustreznih reakcij glede na emocionalne in socialne potrebe, ki jih lokalni poslovneži morda težko izražajo. Zato je tako koristno pravilno zaznati standarde družbe; da vemo, kaj je prav in kaj ne, kaj je sprejemljivo in kaj ni, ob čim manjšem upoštevanju že omenjenih lastnih referenčnih kriterijev. V taki sredini je že dajanje vtisa prilagajanja družbenim standardom dobra osnova za uspeh na poslovnem področju. Ker se na primer v albanski družbi vsi pogovori tradicionalno začnejo z vprašanji o počutju in o družini, bodo izkušeni mednarodni pogajalci vedno znova začeli poslovna pogajanja s pogovorom o družini in podobnih vpljdnostnih temah, šele nato se bodo spustili v prave vsebinske debate.

Prav tako gre posebna pozornost pomenu neverbalne komunikacije, saj bodo imeli tisti, ki razumejo govorico telesa, v nekem določenem okolju prednosti. Tako jim bo na primer popolnoma jasno, da bo Albanec sogovorniku stal bližje kot kakšen severnjak,

prav tako pa ne bodo presenečeni nad nekaterimi izrazi naklonjenosti (na primer pogostemu objemanju, poljubljanju med moškimi in podobnim).

5.3 Darila, usluge, podkupnine

V poslovnem svetu ni obdarovanj brez razloga. Ponavadi je koristi darila deležen posameznik, ki ima pravico odločati ali vplivati na neke odločitve v podjetju ali drugi organizaciji. To je logika poslovnega obdarovanja, najsi jo še tako olepšujejo (Tavčar 2000, 236). Vendar ločnice med drobno pozornostjo in nedolžnim darilom ter na drugi strani umazano podkupnino, ni mogoče stehtati v denarju, temveč le v vrednotah in navadah okolja, kjer delujemo (Tavčar 2000, 236). Ker torej brez reševanja teh občutljivih vprašanj izven konteksta lokalne kulture ne bo šlo, je treba razumeti kulturni kontekst podkupovanj, ki je ponavadi sestavljen iz treh povezanih dejavnikov (Hendon 1989, 38):

Prvi je tako imenovani dejavnik »notranjega kroga«, kjer se družbe delijo na tiste, katere člani pripadajo »notranjemu krogu« in s katerimi imajo aktivne poslovne dogovore, ter na tiste, ki pripadajo »zunanjemu krogu«, torej krogu tujcev. Član »notranjega kroga« je na primer lahko imenovan za to, da najame delavce iz točno določenega klana v zameno za pridobljeni posel.

Naslednji, drugi dejavnik, je sistem ohranjanja bodočih uslug. V tem primeru ima oseba iz »notranjega kroga« obvezo, da drugi osebi ali skupini iz istega kroga poplača uslugo v prihodnosti. V tem sistemu oseba, ki ji je bilo plačano, oziroma ki ji je bila storjena usluga, postane sama dolžnik. Tak modus ustvari »večni« cikel obligatornih razmerij.

Tretji dejavnik pa izhaja iz tradicije izmenjave daril, čemur bom posvetila poseben odstavek v nadaljevanju. Znano je, da ljudje iz nezahodnih okolij posebej cenijo dolgoročne osebne vezi, zaradi česar se pogosteje poslužujejo obdarovanja. Razumljivo je, da pričakujejo tudi vzajemno enake znake pozornosti.

Poslovneži, ki se nadejajo uspeha v takem močno koruptivnem okolju kot je balkansko okolje, morajo razumeti delovanje opisanih dejavnikov, da lahko najprej prodrejo v »notranji krog« in nato učinkoviteje sodelujejo v procesu izmenjave uslug in daril. Na ta način njihova podjetja lahko dobijo boljše pozicije na trgu in uspejo prodreti v sicer prikrito omrežje poslovnih povezav in manipulacij.

5.4 V izogib nesporazumom

Kot je bilo zapisano do sedaj, v drugih deželah veljajo drugačne vrednote in drugačne navade ljudi; poslovnež jih mora spoznati, spoštovati in jih upoštevati, brez tega bodo njegova dejanja najbrž obsojena na neuspeh (lahko bi prišlo do konfliktnih situacij zaradi malenkosti, na primer zaradi različnega oziroma napačnega tolmačenja počasnosti, zamud; poslovneži iz dežel, kjer posli in sprejemanje odločitev potekajo

relativno hitro in transparentno, lahko smatrajo zamude kot nek negativni signal, vendar se pri tem ne zavedajo, da morajo v visoko centraliziranih deželah odločitve skozi več nivojev birokracije).

Prav tako pa lahko pride do težav zaradi pomanjkanja tehničnih znanj in izkušenj sogovornikov na strani držav v razvoju, na kar je treba računati že pred tem. V takih primerih je koristno porabiti nekaj več časa pri predstavitvi tehničnih vsebin izbranega projekta.

6 SKLEP

Večkrat sem že omenila splošno priznano misel, da za uspešen nastop na tujih trgih, še posebej na območjih drugih kultur, ne gre brez razumevanja in nato upoštevanja pravil poslovanja v teh okoljih. Vendar je pri tem treba poudariti, da je presojanje pojavov v neki tuji družbi na osnovi lastnih vrednot, znanja in izkušenj (torej lastnega referenčnega kriterija) neustrezno, v skrajnem primeru pa lahko privede tudi do kulturnega etnocentrizma. Ravno tako ne gre računati na uspeh z mehaničnim prenašanjem lastne kulture in pravil vedenja v neko drugo kulturo. Obe misli se zrcalita v naslednji anekdoti (Baskar 2005, 91):

V vasici nekje na srednjem vzhodu je bil dotrajan preprost most. Popustil je, se nagnil in skorajda padel v rečico, ki je ločevala skupino hiš na eni in bazar, kavarne ter druge javne prostore na drugi strani. Lokalni veljaki so se po dolgem posvetovanju odločili, da bodo načrt za novi most naročili pri mlajšem ameriškem arhitektu. Ta je po ogledu terena najprej ugotovil, da je bil stari most postavljen na povsem napačnem kraju, saj ni omogočal najkrajše poti od hiš do bazarja. Tako jim je narisal most, ki naj bi jim skrajšal pot in olajšal življenje. Vendar pa se ni vprašal, čemu sploh je stari most stal na mestu, kjer je stal ... Pot čez stari most je namreč vodila do bazarja tako, da je zaobšla vse kavarne in druge javne prostore, v katerih so se zbirali in posedali moški. Tako so ženske lahko nemoteno hodile na bazar, ker jih moški niso mogli neposredno nadzorovati. Moški so sicer vedeli, da njihove žene hodijo na bazar, toda če niso hodil ravno mimo njihovih nosov, so se lahko pretvarjali, da so ženske lepo doma. Zaradi novega mostu so nekaj časa zares bile prisiljene ostati doma. Pa ne za dolgo. Prav kmalu so uspele prepričati moške, naj obnovijo stari most. Novi most je bil vrh vsega zgrajen iz neprimerne materiala, na katerem je ob dežju drselo ljudem in oslom. Da bi dobile nazaj svojo staro pot do bazarja, so se ženske sklicevale predvsem na ta argument.

Kljub temu da Kosovo ni tipična islamska družba iz opisanega primera, zapisani odstavek nazorno ilustrira ne le kompleksnost medkulturne komunikacije in pomembnost poznavanja lokalnih kulturnih posebnosti, temveč se ob tem tudi izkaže, da primer navidezne iracionalnosti infrastrukturnega prostorskega elementa obstaja zgolj v pogledu zunanjega prinašalca pomoči, ki ne zna brati logike spolno segregirane družbene rabe prostora v določeni, v tem primeru islamski, družbi.

Že v uvodnem delu zaključne naloge sem poudarila smiselnost splošno znanega načela, da v drugih deželah in še posebej v drugih kulturah veljajo drugačne vrednote in drugačne navade ljudi, zato sem želela s svojo zaključno projektno nalogo predvsem pojasniti, da je za uspešno poslovno delovanje na Kosovu koristno poznavanje vsaj osnovnih značilnosti in dejavnikov tamkajšnje družbe. Z razglasitvijo neodvisnosti februarja 2008 in mednarodnimi priznanji državnosti s strani vodilnih oziroma

najpomembnejših svetovnih držav, ki so sledile temu aktu, je Kosovo odstranilo še zadnjo politično prepreko za zunanje investitorje. Mlada država upa na gospodarsko rast, temu prilagaja ekonomske reforme in druge ukrepe, ter pričakuje drugačne čase od tistih, ko je bilo Kosovo najmanj razvito območje jugoslovanske države, čemur naj bi botrovali predvsem posledica razmeroma nižje stopnje naložb v pokrajini v primerjavi z drugimi deli Jugoslavije in visoka stopnja rasti prebivalstva, zlasti pripadnikov albanske narodnosti, ki je bila po stopnji naravnega prirastka med prvimi na svetu.

Ker se torej Kosovo v tretjem tisočletju odpira zunanjim vlagateljem, prvič kot samostojna in neodvisna državna tvorba, sem po uvodu predstavila zgodovino tamkajšnjega prostora. Brez nje namreč na celotnem Balkanu ne gre in Kosovo pri tem ni nikakršna izjema, saj vse napetosti in razlogi za konflikte izhajajo iz preteklosti in so ključnega pomena za razumevanje sedanjega stanja. V tretjem poglavju sem predstavila Kosovo kot državo v sedanjem času in prostoru, v četrtem pa kulturne značilnosti albanske družbe. Te sem v naslednjem poglavju še bolj nadgradila in jih poskusila umestiti v poslovno okolje, saj sem tudi z uporabo konkretnih primerov hotela prikazati, kako vplivajo kulturne značilnosti na poslovanje.

Z oblikovanjem enotnega in organiziranega kosovskega trga je seveda pričakovati prihod mnogih tujih podjetij v regijo, pri čemer slovenska podjetja niso izjema. Z vstopom na tuja tržišča, v tem primeru na kosovsko tržišče, prihaja do interakcij z ljudmi, organizacijami in podjetji, ki so del različnih kultur s specifičnim sistemom vrednot in pričakovanj, kar ima neposreden in trajen vpliv na poslovanje: zaradi razlik v stališčih, prepričanjih in dojemanju stvari v različnih kulturah, vse to pa oblikuje načine vedenja udeležencev. Zato je treba biti dovzeten za kulturno dimenzijo mednarodnega okolja, drugačne vrednote in navade ljudi. Ker je tako kot vsak drugi tuji trg tudi kosovski trg nov potencial za slovenska podjetja, sem v svoji nalogi predstavila vlogo dejavnika kulture pri poslovanju na tem območju, brez katere si ni mogoče zamisliti uspešnega poslovanja na Kosovu.

LITERATURA

- Altimari, Francesco. 1984. *Albanci*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Babič, Milenko. 1981. *Enver Hodžina Albanija*. Beograd: Tanjug.
- Baskar, Bojan. 2005. *Komuniciranje v drugih kulturah*. Ljubljana: Ministrstvo za obrambo.
- Berishaj, Martin. 2004. *Skrita moč bese*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Borak, Neven. 2002. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Hafner Fink, Mitja. 1994. *Sociološka razsežja razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hendon, Donald W. 1989. *How to negotiate worldwide*. London: Gower.
- Hofstede, Geert. 2005. *Cultures and Organizations*. New York: McGraw Hill.
- Hrastelj, Tone. 1995. *Podjetniški izzivi mednarodnega poslovanja*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Jelovac, Dejan. 2000. *Podjetniška kultura in etika*. Portorož: Visoka strokovna šola za podjetništvo.
- Tavčar Mitja, I. 2000. *Kulture, etika in olika managementa*. Kranj: Moderna organizacija.
- United Nations Office on Drugs and Crime. 2008. *Crime and its impact on the Balkans*. Vienna: Vienna International Centre.
- Transparency International. 2009^a. *Global Corruption Barometer*. Berlin: Transparency International Secretariat.
- Vrenko, Ines. 1998. *Ekonomsko konkurenčna obveščevalna dejavnost*. Diplomski naloga, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Vukadinović, Radovan. 2002. *Varnost v jugovzhodni Evropi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

VIRI

- Central Intelligence Agency - CIA. 2008. *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html> (15. 3. 2009).
- MSN Encarta. 2009. *Kosovo*. http://encarta.msn.com/encyclopedia_761579795/Kosovo.html (21. 3. 2009).

Literatura

- Transparency International. 2009^b. *TI Corruption Perception Index*.
[Http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi](http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi) (29. 3. 2009).
- Javna agencija RS za podjetništvo in tuje investicije - JAPTI. 2009. *Podatki o državah*.
[Http://www.izvoznookno.si/podatki/alb/poslovni_obiski/obicaji_in_navade/](http://www.izvoznookno.si/podatki/alb/poslovni_obiski/obicaji_in_navade/) (2. 9. 2009).
- Gospodarska zbornica Slovenije - GZS. 2009. *Podatkovna baza slovenskih izvoznikov SLOEXPO*. [Http://www.sloexport.si/default.asp?MenuID=10&Menu=Domov](http://www.sloexport.si/default.asp?MenuID=10&Menu=Domov) (2. 9. 2009).
- Skenderbegov kanon, v Berishaj Martin. 2004. *Skrita moč bese, 113 - 303*. Ljubljana: ZRC SAZU.